

Німеччині. Всі ці держави об'єднувало незадоволення Версальською системою і саме тому вони становили безпосередню загрозу для молодих країн Центрально-Східної Європи, що постали завдяки цій системі.

2. Спроби інтегрування українського етносу в чужонаціональний державотворчий процес

Характерною особливістю державотворчого процесу у Польщі, Румунії й Чехословаччині у міжвоєнний період було те, що вони постали після Першої світової війни як багатонаціональні держави, де національні меншини становили понад третину населення, що, звичайно, накладало суттєвий відбиток на процеси державотворення.

Національне питання, зокрема, стало однією з пекучих проблем внутрішньополітичного життя Румунії. Незважаючи на статті конституції, національні меншини (угорці, українці, німці, болгари, євреї та ін.), що нараховували 6 млн осіб з-понад 18 млн населення країни, зазнавали дискримінації, котра породжувала спротив румунському режимові. Зокрема, не бажало миритися зі своїм становищем українське населення, яке налічувало 1,2 млн осіб. У січні 1919 р. на території Хотинського та Сороцького повітів Бессарабії вибухнуло повстання проти румунської влади. Воно було жорстко придушене, близько 15 тис. селян були закатовані. У вересні 1924 р. велике повстання (Татарбунарське) охопило Ізмайльський й Аккерманський повіти на півдні Бессарабії. Воно теж було придушене румунською армією. Владою були скасовані усі колишні автономні права Буковини, а край перетворено на провінцію Румунії, де у 1918–1928 рр. й 1937–1940 рр. запроваджувався стан облоги.

В основі національної політики Румунії лежала ідеологічна концепція румунізації, що на практиці цілеспрямовано реалізовувалася через різноманітний державно-політичний інструментарій. У самій Буковині, наприклад, намагаючись запровадити тотальний контроль над українським населенням, румунські політики ініціювали створення спеціальних органів державної безпеки і національної пропаганди та надали дислокованим тут армійським підрозділам невластивих їм поліцейських функцій. Найяскравіше процеси примусової румунізації простежувались у галузі освіти та шкільництва. Зокрема, уже з початку 1919 р. 38 українських шкіл із 5556 учнями було перетворено на румунські. Загалом на Буковині, за даними румунської статистики, на той час зберігалось 155 українських шкіл, проте половину дисциплін там викладали румунською мовою. А за законом від 26 липня 1924 р. про освіту, згідно з яким українці вважалися «румунами, що забули свою рідну мову», вони зобов'язувалися «віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання». Відтоді румунізація українських шкіл відбувалася прискореними темпами, поки у 1927 р. не була завершена остаточно. Було також закрито всі кафедри з українською

мовою викладання у Чернівецькому університеті. Із 590 українських культурно-освітніх товариств, що були на Буковині перед війною, у 1924 р. залишилося тільки 14. На початку 1930-х років була заборонена навіть назва — українці. Причому головним об'єктом цієї політики була найбільш свідома частина українського суспільства — національна інтелігенція. Шляхом насильницької ідеологічної обробки, проведенням низки добре спланованих системних реформ асиміляційного характеру, ліквідацією в Буковині організаційних політичних і культурно-освітніх установ, румунська влада намагалася не лише розколоти українське суспільство, а й знищити національну ідентичність українців та повернути їх свідомість до румунської нації¹³.

У суворих умовах румунського облогового режиму довелося вести боротьбу українським політичним партіям, зокрема на Буковині. Мабуть, не випадково ті з них, що виникали в Буковині на початку 20-х років минулого століття, до певної міри намагалися співпрацювати з урядовими колами на крайовому рівні або проголошували себе надпартійними організаціями. Такими були, наприклад, Українська народна партія і Українська народна організація, а також створена наприкінці 1922 р. Українська народно-демократична партія (УНДП), які проіснували короткий час¹⁴.

Восени 1927 р. за умов, коли в Румунії спостерігався певний поворот до послаблення режиму домінуючої в міжвоєнний період в управлінні державою Націонал-ліберальної партії після смерті її лідера Й.Бретіану, колишні члени УНДП заснували нову політичну організацію — Українську національну партію (УНП), перед якою поставили завдання об'єднати всі верстви українського населення Румунії незалежно від їхніх соціальних поглядів для захисту культурних, економічних, соціальних і політичних прав. Її засновниками й активними діячами були В.Залозецький (незмінний голова), Ю.Сербинюк, Л.Когут, В.Дутчак, Т.Глинський. Програма УНП містила, зокрема, конкретні вимоги до румунського уряду: ліквідація стану облоги на Буковині; припинення румунізації українського населення і політичне рівноправ'я українців з румунами; створення умов для покращення матеріального становища селян (виправлення помилок аграрної реформи), робітників та міщан; запровадження української мови як викладавочої в ряді навчальних закладів різних рівнів, у тому числі на відповідних кафедрах Чернівецького університету, і не лише на Буковині, а й у Бессарабії та Мараморошині, а також використання рідної мови в церковній службі. УНП водночас виступала проти насильства урядів Румунії, Польщі, СРСР над українцями. Наприклад, керівництво партії брало участь у наданні допомоги втікачам із радянської України під час Голодомору 1932–1933 рр.

Щоб мати можливість захищати права українців у парламенті, керівництво партії змушено було укладати передвиборні угоди з румунськими партіями, адже, за складним виборчим законом 1925 р., обра-

ним уважався депутат, котрий набрав принаймні 2% голосів виборців з усієї Румунії. Наприклад, приєднання до партійного списку Націонал-цараністської партії (НЦП) під час парламентських виборів 1932 р. дало можливість представникам УНП отримати три депутатські мандати, які здобули В.Залозецький, Ю.Сербинюк і Д.Маєр-Михальський. За цей компроміс УНП зазнала критики від інших українських партій, зокрема українських націоналістів, осередки організації яких з'явилися на Буковині на початку 1930-х років (лідерами ОУН на Буковині були О.Зибачинський, П. і Г.Григоровичі, І.Бесараба, Д.Квітковський). Помітними у політичному житті краю у міжвоєнні роки були й деякі інші українські партії, зокрема Соціал-демократична (лідери — К.Кракалія, С.Канюк, І.Стасюк, С.Галицький) і Комуністична партії Буковини (лідери — С.Гуцуляк, І.Клевчук та ін.). Якщо остання з них існувала нелегально і діяла переважно через легальні громадські організації й установи — Союз революційних селян, Робітничу лігу, унітарні профспілки тощо, то соціал-демократи брали участь у парламентських виборах. Наприклад, під час виборчої кампанії 1920 р. в партійному списку Інтернаціональної соціал-демократичної партії Буковини було четверо представників української секції, двоє з яких — К.Кракалія та Г.Андріяшук — отримали депутатські мандати¹⁵.

Після приходу до влади Національно-християнської партії і прийняття у лютому 1938 р. нової конституції Румунії в країні було встановлено королівську диктатуру, за якої Українська національна партія, як і решта політичних партій, змушена була припинити своє існування. Єдиним офіційним представником українців та «української справи» за умов королівської диктатури стала створена у січні 1940 р. Українська національна громада в Румунії, яка приєдналася до створеного королівською владою ще в грудні 1938 р. Фронту національного відродження, але на практиці так і не встигла розгорнути свою діяльність унаслідок вступу до Буковини радянських військ у червні 1940 р.

У цілому українська проблема залишилася нездоланим бар'єром для великодержавної політики Румунського королівства. Українці Буковини чинили стійкий опір політиці румунізації. Північна Буковина й місто Чернівці упродовж майже усього міжвоєнного періоду були центром українського національно-визвольного руху й політичного життя в Румунії. Саме тут відбувалося помітне зростання національно-політичної свідомості місцевого населення, що привело до заснування українських політичних партій та організацій. І хоча вони не були такими масовими й впливовими, як загальнорумунські партії, насамперед Націонал-ліберальна та Націонал-цараністська, проте, попри жорсткий окупаційний режим, український політичний рух на Буковині, особливо його національно-демократичний табір, намагався репрезентувати національні інтереси корінного населення й утвердився в міжвоєнні роки як самобутнє явище у політичній історії українського народу.

Одним із пріоритетних напрямів діяльності чехословацької влади з самого початку утворення республіки була активна й назагал доволі ліберальна національна політика, адже і в новоутвореній Чехословаччині понад третину населення становили національні меншини. У цій сфері діяльності було особливо багато проблем й складних завдань, що випливали з умов приєднання до ЧСР нових земель і положень чехословацької конституції, в яких гарантувалися права й рівноправність усіх народів республіки та задоволення національно-культурних потреб національних меншин як важливі умови розбудови демократичної й правової багатонаціональної держави. Діячі словацької нації, зокрема, заявивши про прагнення разом з чехами створити незалежну державу, обумовлювали це правом словаків на національне самовизначення. Закарпатські русини-українці, приєднавшись до ЧСР, у свою чергу, розраховували на обіцяні їм широкі автономні права. Ще складнішою була справа з численним угорським і особливо німецьким населенням, яке опинилося в складі Чехословаччини не за власним бажанням й отримало незвичний для нього статус національної меншини. Усе це зумовлювало підвищену відповідальність чехословацької влади щодо розв'язання комплексу складних національних проблем.

Першочерговою серед них була політика Праги щодо Словаччини та словацького народу. Добровільно погодившись на створення єдиної держави двох багато в чому споріднених народів — чехів і словаків, словацький народ вітав проголошення незалежної Чехословацької Республіки, адже завдяки цьому він визволявся від вікового національного й соціального гніту та насильницької мадяризації і отримував можливості для культурно-політичного, соціально-економічного розвитку та національного самовизначення в умовах демократичної держави. Вже 10 грудня 1918 р. був виданий закон про надзвичайні перехідні заходи на території Словаччини: скасовувалися угорські закони, підтверджувалося створення «Міністерства з повною владою для управління Словаччиною», якому підлягали місцеві органи влади, дозволялося засновувати національні товариства й політичні партії, впроваджувалася як офіційна словацька мова тощо. В рамках бурхливого розвитку культурних процесів в республіці, створювалися умови для становлення національних культур. Зокрема, в Братиславі був відкритий Словацький університет ім. Я.А.Коменського, у Кошице — вища технічна школа, а завдяки розвитку системи народної освіти кількість неписьменних в Словаччині зменшилася за міжвоєнні роки до 7%. Але незабаром чесько-словацькі відносини почали загострюватися насамперед через впровадження державницької ідеології «чехословакізму», який після утворення ЧСР перетворився на засіб підкорення Словаччини Прагою, та педалювання останньою політики централізму й дискримінації щодо словаків, яка ігнорувала самотність словацької нації та особливості національно-культурного й господарського розвитку і потреб Словаччини. Провід-

никами централізму були не лише чеські державні діячі, а й чимало словацьких політиків, наприклад, один із лідерів аграрної партії М.Годжа, який (першим серед словаків) у 1935–1938 рр. був головою уряду ЧСР, або один із лідерів соціал-демократичної партії І.Дерер, який кількаразово був міністром в чехословацькому уряді.

Міністерство з повною владою для управління Словаччиною, очолюване відомим словацьким політиком В.Шробаром, що увійшов до першого уряду ЧСР, мало обмежені повноваження й невдовзі було ліквідоване. Наслідком адміністративної реформи 1927 р. стало утворення Крайового уряду в Братиславі, який, однак, не був національним виборним органом, а лише адміністративною одиницею: нижчою ланкою управління стали 79 невеликих округ, якими керували призначені й контрольовані празьким урядом службовці. Боротьбу проти «чехословакізму» та централізму від початку утворення ЧСР вели в Словаччині народна та національна партії. Вони домагалися рівноправності чехів і словаків, зокрема того, щоб Словаччина в республіці становила окрему самоврядну адміністративну одиницю, мала свої автономні сейм та уряд тощо. Особливу активність в цьому напрямі виявляла Словацька народна партія на чолі з найвідомішим словацьким політиком міжвоєнного часу католицьким священником А.Глінкою. У 1935 р., зокрема, напередодні виборів вона спільно з іншими національними партіями створила «автономістичний блок», який здобув понад 30% голосів виборців. Словацьким національним автономістичним партіям протистояли республіканські централістські партії. Боротьба між ними, а також вимоги інших національних партій щодо рівноправності національних меншин у чехословацькому суспільстві, що загострювалися під час передвиборних кампаній, були головною прикметою політичного життя у міжвоєнній Чехословаччині.

Не менш складною була політична й національно-культурна ситуація у Закарпатті, яке, згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 р., увійшло до складу Чехословаччини під назвою «Підкарпатська Русь» як автономна одиниця й одержувало у ній найширші права: автономний сейм з юрисдикцією у питаннях мови, освіти, релігії й місцевого управління, губернатора, що призначався президентом ЧСР, представництво у парламенті республіки. Слід відзначити, що на той час через відсутність можливостей возз'єднання Закарпаття з Україною таке рішення було, мабуть, єдино реальним й найоптимальнішим варіантом розв'язання питання про державно-правове визначення цього українського краю, позаяк воно кляло кінець багатовіковій політиці мадяризації місцевого населення й відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього, одного з найбільш відсталих на початку XX ст. регіонів Європи у складі демократичної Чехословацької республіки.

Утім, уже самий процес визначення головних напрямів, пріорите-

тів, форм, методів і навіть мети та ідейних засад чехословацької політики щодо Закарпаття був дуже складним й суперечливим. Зокрема, реалізація його автономних прав всіляко затягувалася й була розпочата лише у 1938 р., коли спочатку в жовтні був призначений перший автономний уряд краю, а в листопаді внесені доповнення до конституції ЧСР у формі «Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі», згідно з яким 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до законодавчого органу автономії — Союму Карпатської України (ця назва краю стала вживатися з 30 грудня 1938 р.). На численні вимоги й скарги закарпатців щодо небажання Чехословаччини запроваджувати автономію краю (найбільшу активність у цьому плані виявляли місцеві партії — «Автономный земледельский союз» на чолі з І.Куртяком і А.Бродієм, «Русская национально-автономная партия» на чолі з С.Фенциком та Українська народно-християнська партія на чолі з А.Волошином) прайзкі урядовці посилялися на те, що, наприклад, «південно-карпатський народ ще не дозрів» для автономного правління, що відсутні потрібні кадри з місцевого населення, яке у своїй масі ще політично незріле, що цьому заважають складна й нестабільна політична ситуація та гострота проблем й невизначеність національно-культурного розвитку у Закарпатті, а також зазіхання на цей край з боку сусідніх держав тощо¹⁶. І хоча така аргументація не була цілком безпідставною, однак головна причина зволікання Праги у наданні автономії Закарпаттю всупереч своїм міжнародним й конституційним зобов'язанням полягала у тому, що як багатонаціональна держава ЧСР боялася створити прецедент для інших національних груп, вбачала у цьому загрозу національно-державним інтересам й цілісності республіки.

Усвідомлюючи сукупність політичних, адміністративних, господарських й культурних проблем Закарпаття, керівники ЧСР у той же час бачили своє головне завдання у поступовій інтеграції приєднаного краю у державно-політичну й соціально-економічну системи республіки й досягли на цьому шляху значних успіхів. Зокрема, чехословацький уряд проводив активну і в цілому досить ефективну господарську політику в Закарпатті, причому у розвиток краю вкладалося назагал більше коштів, ніж вилучалося з нього: з 1919-го по 1933 р., наприклад, з державних фондів на це було виділено близько 1,6 млрд крон. До позитивних наслідків господарської політики в краю слід віднести й проведення аграрної реформи, завдяки якій врожайність зросла на 50%, будівництво електростанції, хімічних заводів, комунікаційних, адміністративно-господарських та культурних об'єктів. Небаченого розмаху, наприклад, набрало будівництво адміністративного центру краю — м. Ужгорода: упродовж 1920—1936 рр. кількість будинків у місті зросла майже втричі, а населення — в півтора рази (з 20,5 до 35 тис. осіб). На його розбудову й впорядкування було витрачено понад 180 млн крон, з них лише 30 млн з міського бюджету, решту 150 млн крон виділила держава¹⁷. За 15 років

Ужгород перетворився практично на нове сучасне європейське місто з власним архітектурним обличчям, став справжнім адміністративно-політичним, культурно-освітнім і торговельно-економічним центром краю.

Але найбільш вражаючими в Закарпатті за часи його входження до складу ЧСР були зміни в суспільно-політичному й національно-культурному житті. Щодо останнього, то, мабуть, не буде перебільшенням стверджувати, що упродовж 1920–1930-х років у Закарпатті відбулася справжня демократична культурна революція, найбільш вагомим свідченням якої стали досягнення у розвитку народної освіти. Завдяки впровадженню нової шкільної системи у ЧСР у 1919–1923 рр. та бурхливому зростанню мережі народних, середніх та спеціальних навчальних закладів (у 1938 р. в краю було 861 народних шкіл, у тому числі 492 з українською мовою викладання, 206 – чеською, 127 – угорською, 24 – німецькою і т. д., в яких понад 3,3 тис. вчителів навчали близько 150 тис. дітей) кількість неписьменних серед населення Закарпаття зменшилася за міжвоєнні роки з 86 до 27,4%¹⁸. Відбулося справжнє національно-культурне відродження закарпатських русинів-українців, чому сприяла активна діяльність культурно-освітніх товариств, зокрема створених на початку 1920-х років «Просвіти» та «Общества им. А.Духновича», які відігравали важливу роль у поширенні культури, освіти, історичних й економічних знань, відродженні духовності закарпатців.

Водночас ці наймасовіші й впливові у Закарпатті громадські організації, як і місцеві політичні партії, дотримувалися різної національно-культурної орієнтації (одні обстоювали українську ідею і належність закарпатських русинів до українського народу, інші – русофільську або так звану автохтонну «карпаторусинську») та вели гостру боротьбу між собою й за вплив на маси, особливо з мовного питання, заплутаного вкрай внаслідок шовіністичної політики угорських правителів. Політика уряду ЧСР щодо національно-культурного розвитку у Закарпатті у міжвоєнний період була в цілому досить виваженою й поміркованою: влада прагнула безпосередньо не втручатися у ці складні процеси. В умовах чехословацької демократії дістали майже рівні права, можливості й підтримку усі культурно-просвітницькі, національні і, до певної міри, політичні напрями, що слід визнати в цілому за позитивний факт. Адже саме з національно-культурної і політичної полігамії у суспільному житті закарпатців врешті-решт повинна була стати домінуючою якась одна тенденція, яка найбільше відповідала етнічним, культурно-політичним і соціально-економічним умовам розвитку краю і його корінного населення. І воно так і сталося: українська національна свідомість дедалі оволодівала закарпатцями, що переконливо засвідчили розбудова автономної Карпато-української держави в складі федеративної ЧСР наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. й проголошення 15 березня 1939 р.

незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель».

Запровадження у краю конституційної системи демократичної держави започаткувало політизацію й соціальне структурування закарпатського суспільства, призвело до функціонування там парламентаризму, зокрема до виникнення та діяльності не лише громадських організацій, але й політичних партій. Якщо до 1918 р. політичних партій на Закарпатті не було, а у 1918 р. і на початку 1919 р. їхні функції й політичні завдання виконували руські народні ради, котрі, зокрема, розглядали питання про державну належність краю¹⁹, то після приєднання краю до Чехословаччини кількість політичних партій зростала тут досить швидко. Уже в 1921 р. в Закарпатті діяло 18, у 1922 р. — 22, а напередодні перших для закарпатців парламентських виборів 1924 р. — 30 політичних партій. Певна частина з них були дочірніми організаціями або філіями чеських та словацьких партій, інші діяли як організаційно самостійні, регіональні партії, що захищали інтереси винятково населення Закарпаття і формувалися в основному за національною ознакою та соціальним станом. Не випадково головною відмінністю партійних програм були їх протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання в Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (автохтонні), проросійські та проукраїнські²⁰.

На початку 1920-х років у Закарпатті виникли й розгорнули свою діяльність Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (з 1921 р. Крайова комуністична організація Підкарпатської Русі — складова частина Компартії Чехословаччини), Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (дочірня організація Чехословацької аграрної партії), Карпаторуська трудова партія, Руська хліборобська (землеробська) партія, Підкарпатський землеробський союз (пізніше — Автономний землеробський союз), Народно-християнська партія, Партія угорського права, Угорська партія дрібних землевласників, Угорська християнсько-соціальна партія, Соціалістична єврейська партія, Єврейська громадянська партія, Сіоністська партія, Єврейська консервативна (ортодоксальна) партія та деякі інші нечисленні партійні утворення й групи.

Найчисельнішою і найвпливовішою серед населення Закарпаття була комуністична партія, заснована у березні 1920 р. під назвою Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі активними учасниками угорської соціалістичної революції й встановлення радянської влади в Закарпатті у березні—квітні 1919 р. У травні 1921 р. ця ліва партія об'єдналася з новоутвореною Комуністичною партією Чехословаччини як крайова організація КПЧ, до якої входило понад 100 окружних і первинних партійних осередків. Крайком КПЧ очолив І.Мондок, друкованими органами партії стали газети «Правда» та «Мункаш уйшаг» (угорською мовою). З 1926 р., після резолюції V конгресу Комінтерну

з українського питання і підпорядкування крайкому КПЧ його українській секції, українство стало їхньою офіційною національною політикою, тобто комуністи краю визнали наявність українського корінного населення в Закарпатті. Вони виступали проти «буржуазного державного ладу Чехословаччини» і так званої панської автономії Підкарпатської Русі в її складі, вимагаючи здійснення права на самовизначення аж до державного відокремлення і за сприятливих політичних умов возз'єднання Закарпаття з радянською Україною²¹.

Досить сильні позиції в політичному житті Закарпаття займала утворена у травні 1920 р. Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі на чолі з Я.Остапчуком, Є.Пузою, С.Клочураком, В.Климушем та ін. Маючи значну підтримку серед селянства (близько 180 партійних осередків), соціал-демократи виступали проти насильницьких методів досягнення політичних цілей, за соціальну справедливість і надання населенню Закарпаття широких автономних прав. У національному питанні соціал-демократична партія обстоювала ідею єдності між українським народом і русинами Закарпаття як його частиною. Друкованим органом партії спочатку була газета «Народ», а з 1921 р. — газета «Вперед», що в 1926 р. однією з перших в Закарпатті перейшла на український фонетичний правопис²².

На правому фланзі політичного життя в Закарпатті провідну роль відігравали аграрні або так звані землеробські партії, адже основну масу населення — майже 70% — становило селянство: близько 80% його належало до бідняків, зайнятих у патріархальних господарствах, і лише 10% — заможні селяни-газди. Досить активною, наприклад, на початку 1920-х років була Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П), заснована в Ужгороді у липні 1920 р. з метою «путем як найширшої автономії забезпечити и оборонити народні (національні), господарські, культурні й політичні інтереси підкарпатського руського народу». Керівниками партії були брати Ю. і М.Брацайки, А.Товт, А.Волошин та ін. Вона мала близько 150 партійних осередків в містах і селах Закарпаття. Ця партія виступала за об'єднання всіх русинів від Попраду до Тиси, здобуття та забезпечення найширшої автономії, мирне співжиття різних національних меншин і віросповідань у краї, скасування церковних податків і соціальних привілеїв, розвиток материнської руської (української) мови, яка повинна стати мовою шкіл і крайової адміністрації, загальне рівне таємне та пряме виборче право і міське та сільське самоврядування, свободу науки, друку, страйків і зборів, безплатне навчання, здійснення справедливої земельної реформи тощо²³. У 1923 р. частина членів РХ(З)П на чолі з А.Волошиним заснували нову Народно-християнську партію (НХП), яка з перших днів існування рішуче заявила про свою українську національно-культурну орієнтацію і, на думку сучасників, «зробила найбільше для національного відродження Карпатської України»²⁴.

Цілком протилежною за своєю національно-культурною та мовною орієнтацією була інша аграрна партія — Підкарпатський землеробський союз (ПЗС), створена з ініціативи заможних селян краю у червні 1920 р. Первинні організації партії виникли майже в кожному селі, її вплив швидко зростав, у тому числі й серед дрібного та середнього селянства, і з часом вона перетворилася на одну з найбільш активних і впливових політичних партій у Закарпатті (наприкінці 1930-х років нараховувала від 5 до 7 тис. членів), яка чи не єдина в краї була практично незалежною від республіканських партій. Цьому сприяли і досить чітка програма ПЗС щодо розв'язання господарських, церковних і політичних проблем краю, і велика пропагандистська робота партійного керівництва, яке видавало газету «Карпато-русский вестник» та «Руський земледельський календар», розповсюджувало численні плакати й листівки. Із часом партія висуває політичні завдання, головним з яких було здобуття повної автономії для Закарпаття з «матерним русским языком» і своїми урядниками в рамках усіх історично-етнічних територій, де проживали «підкарпатські русини» — від р.Попрад до р.Тиса, а також забезпечення прав національних меншин, свободи друку, зборів і совісті²⁵. Це було, зокрема, красномовно підтверджено наприкінці 1923 р. перейменуванням Підкарпатського землеробського союзу на Автономно-землеробський союз (АЗС) і переобранням його керівництва. Представники дрібного й середнього селянства були витіснені на другорядні ролі, а партію очолили вихідці з кіл інтелігенції, уніатського духовенства та заможного селянства, зокрема такі амбітні політичні діячі, як І.Куртяк і А.Бродій.

У міжвоєнні роки на Закарпатті діяла й низка національних партій, зокрема угорських та єврейських. Втім, найбільшою проблемою для регіональних партій краю була неспроможність реально впливати на політичне життя Чехословацької Республіки, суспільно-політичний розвиток якої визначали праязкі політики і загальночехословацькі партії. Серед них чи не найавторитетнішою в Закарпатті була Аграрна партія (з 1922 р. — Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян). Прихильністю й симпатіями користувалися на Закарпатті й Чехословацька національно-демократична та Чехословацька народна партії, що найчастіше блокувалися з аграріями і виступали з правоконсервативних позицій, а також Національно-соціалістична, Соціал-демократична і Комуністична партії, які створювали свої осередки, філії чи підлеглі політичні організації в краї.

Яскравим показником впливу політичних партій на населення Закарпаття стали вибори до чехословацького парламенту. Зокрема, результати парламентських виборів, що вперше проводилися в Закарпатті у 1924 р., були дещо несподіваними. Абсолютну перемогу (майже 40% голосів) на них отримали комуністи: з 13 обраних членів Національних Зборів ЧСР від Підкарпатської Русі шестеро — Й.Гатті, І.Мондок, М.Сидоряк, П.Терек, І.Боднар та І.Локота — належали до крайово-

го осередку КПЧ. По два парламентарія було обрано від Народно-соціалістичної партії (А.Гагатко, І.Цурканович), Угорської народної партії (Е.Корлат, Ф.Єгрі), АЗС (І.Куртяк, Ю.Фельдешій) і лише один – від Аграрної партії (Й.Камінський)²⁶.

За підсумками виборів до парламенту уряд ЧСР змушений був частково переглянути свою політику в Закарпатті, збільшити, зокрема, зусилля у розв'язанні соціально-економічних і національно-культурних проблем краю, а партії урядової коаліції, особливо аграрна, виявили підвищену активність серед місцевого населення в пошуках підтримки й політичних партнерів. Тому не випадково вже парламентські вибори 1929 р. вивели в Закарпатті на перше місце провідну партію урядової коаліції – аграрну (29,1% голосів), якій, зокрема, вдалося заручитися підтримкою русофільських діячів і партій краю. Комуністи з 15,2% голосів опинилися лише на четвертому місці, поступившись національним демократам і так званому «Руському блоку» (об'єднанню чотирьох регіональних партій на чолі з АЗС), які отримали 18,3% голосів виборців²⁷.

Проте чехословацька влада невдовзі нажила собі чимало опонентів в Закарпатті. Уперте небажання пражського уряду надати краю обіцяну автономію, скликати крайовий сойм і виправити закарпатсько-словацький кордон, а також невдоволення місцевого населення й політиків засиллям в краї чеських урядовців і втручанням їх у культурно-освітні й церковні справи, були причиною невпинних конфліктів, що привели у 30-х роках ХХ ст. до радикалізації громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку та реалізації автономних прав Підкарпатської Русі. Характерною особливістю політичного життя в Закарпатті стала активізація опозиційної щодо чехословацької влади діяльності як лівих, насамперед комуністичної, так і правих політичних партій на чолі з АЗС, до яких приєдналася заснована у 1935 р. С.Фенциком нова русофільська організація – Русська національно-автономна партія (РНАП), а також реваншистських, проугорських сил і організацій, які орієнтувалися на німецьких нацистів.

За таких складних умов у Закарпатті радикалізувався й український політичний рух, особливо після призначення Прагою у 1935 р. новим губернатором Підкарпатської Русі русинофіла К.Грабара. Зокрема, при підготовці Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді у 1937 р. понад двадцять політичних партій, союзів, товариств, редакцій періодичних видань виступили з «Маніфестом до українського народу Підкарпаття», в якому було задекларовано українську національну ідентичність корінних мешканців краю і сформульовано його культурно-національні й політичні вимоги²⁸.

У цілому досить ліберальною й національно поступливою була політика чехословацької влади щодо інших національних меншин, зокрема угорців та німців. У районах їхнього компактного проживання, де вони становили понад 20% усього населення, угорці та німці мали

право користуватися рідною мовою у державних установах, засновувати національні школи (зберігалася, зокрема, німецька частина Карлового університету), господарські й культурні товариства та політичні партії тощо. У Словаччині, наприклад, де мешкало понад 600 тис. угорців, у 1938 р. видавалося 65 угорських газет й часописів²⁹. Утім, в Об'єднаній угорській партії на чолі з графом Й.Естергазі, яку підтримувала більшість угорської меншини, переважали антидемократичні й античехословацькі настрої і тенденції, що розпалювалися з боку гортистської Угорщини напередодні Другої світової війни.

Ще радикальніші античехословацькі настрої панували у середовищі судетських німців, сепаратистський рух яких особливо посилювався після 1933 р. під впливом гітлерівської пропаганди. Після заборони урядом ЧСР радикальних німецьких партій за їх демонстративні антидержавні дії в дусі націонал-соціалізму, створюється Судетсько-німецький патріотичний фронт, який у 1935 р. перетворюється на Судетсько-німецьку партію на чолі з К.Генлейном. Жорстко критикуючи чехословацький уряд за непослідовну політику у національному питанні, спрямовану насамперед на економічне послаблення німецької буржуазії й земельної аристократії, на витіснення їх з органів влади і громадських організацій, генлейнівці заручилися підтримкою абсолютної більшості з понад 3 млн німців ЧСР, і на парламентських виборах 1935 р. їхня партія під гаслами прав і свобод для чехословацьких німців отримала найбільше голосів — 15,2%³⁰. Це, поряд з активізацією чеських і словацьких фашистів, поставило парламентську демократичну систему і чехословацьку державність у цілому перед серйозною загрозою й випробуванням. Між-національні суперечності й національна ворожнеча, що загострилися в ЧСР у середині 1930-х років, були не стільки наслідком помилок й непослідовності національної політики влади, скільки результатом активізації у республіці антидемократичних й авторитарно-фашистських сил, що отримували дійову підтримку з боку Німеччини й Угорщини, та загострення міжнародних відносин в Європі в цілому.

Отже, національне питання, зокрема українське, посідало важливе місце у політиці Чехословацької республіки з самого початку її утворення у 1918 р. й упродовж практично всього міжвоєнного періоду. Українська політика Праги багато в чому відрізнялася від політики щодо української справи інших європейських держав, що зумовлювалося низкою особливих обставин і чинників. Чехословацькі владні кола у міжвоєнні роки у поняття «українське питання» включали не лише своє загальне ставлення до шляхів розв'язання питання про возз'єднання адміністративно-територіально й культурно-політично роз'єданого українського народу в єдиній державі, а й відносини з українськими державними утвореннями 1918–1921 рр. — УНР і ЗУНР, а пізніше — радянською Україною, політику щодо українського Закарпаття, яке під назвою Підкарпатська Русь було включене до складу ЧСР згідно з рі-

шеннями Паризької мирної конференції у 1919 р., а також ставлення до численної української міжвоєнної еміграції в Чехословаччині.

Щодо останньої, то, на противагу більшості урядів європейських держав, керівники Чехословаччини зайняли принципово іншу позицію щодо проблеми біженців з колишньої Росії, розв'язуючи її відповідно до зовнішньополітичних пріоритетів ЧСР. Зокрема, російська та українська еміграції сприймалися як важливий політичний й культурний чинник розвитку зв'язків із цими демократичними в майбутньому країнами, враховуючи традиційні русофільські настрої значної частини чехословацького суспільства, а також конкретні господарські інтереси країни. Водночас засновники і керівники Чехословацької Республіки дотримувалися антибільшовицьких позицій і, хоча офіційно проголосили щодо радянської Росії «прихильний нейтралітет», тобто невтручання в її внутрішні справи, насправді всіляко підтримували колишніх військовослужбовців білих армій і представників буржуазних політичних партій, їхню антирадянську діяльність, сподіваючись, що саме післяжовтнева еміграція найближчим часом після повернення на батьківщину відіграватиме провідну роль у відродженні нової Росії, її «реконструкції» й «європеїзації»³¹, а також у пропагуванні ЧСР у галузі культурній і господарській та сприянні розвитку чехословацької промисловості й торгівлі у відновленій Росії³². Тому висунуті й пропаговані офіційними колами ЧСР причини здійснення допомоги біженцям з Росії — «ідеї гуманізму, слов'янської єдності і вдячності тисячам російських героїв, що полягли у боях Першої світової війни за спільну справу»³³, не вичерпують усіх мотивів, насамперед політичних й економічних, що ними керувався чехословацький уряд у своєму ставленні до емігрантів.

Однак шляхи розв'язання емігрантського питання у Чехословаччині у 1920—1930-х роках й основна мета ініціаторів нового підходу до нього надали Чехословаччині в очах цілої Європи авторитету дійсно демократичної країни і послужили поштовхом урядам інших держав переглянути свої попередні погляди на це питання. Історія, мабуть, не знає іншого випадку такого лояльного, гуманного й активного ставлення до вельми численної, як для невеликої Чехословацької Республіки, еміграції.

Натхненником принципово нового підходу до розв'язання емігрантського питання в ЧСР був перший президент республіки Томаш Г. Масарик — визначний громадський діяч і політик, великий гуманіст і філософ-демократ. У своїх поглядах і діяльності Т. Масарик і його оточення виходили з того, що як репатріація, так і денационалізація для основної маси емігрантів й біженців з Росії неприйнятні й для розв'язання емігрантського питання потрібно шукати третій шлях, на якому б ті, що втратили домівку, мали захист перед вимушеним поверненням на батьківщину, а так само й перед денационалізацією. Тому саме у Чехословаччині у 1920—1930-х роках найчастіше використовувалися серед емігрантів, особливо українців, так звані паспорти Нансена, що надавали

їм статус бездержавних й прирівнювали до громадян країн перебування або ж до найбільш привілейованих чужинців.

Однак головною відмінністю емігрантів з колишньої Росії в ЧСР від еміграції в інших країнах було те, що чехословацький уряд проводив цілеспрямовану регуляцію напливу емігрантів з тим, щоб у країні зосереджувалися кращі культурні сили, які б підготували нову інтелігенцію для майбутньої демократичної й федералістичної Росії. Якщо, наприклад, у міжвоєнний період у Берліні та Белграді надавалася перевага монархістським та сепаратистським колам, у Парижі — консервативно-демократичним, Харбіні — ультраконсервативним, то чехословацька політика підтримувала демократичні течії у середовищі еміграції з Росії з урахуванням її багатонаціонального складу. Згодом політичні мотиви її підтримки відійшли на другий план й основним аспектом політики чехословацького уряду щодо емігрантів стали майже винятково питання розвитку науки, освіти і культури. Як підкреслював у 1923 р. Т.Масарик, Чехословаччина вважає своїм обов'язком «зібрати, зберегти й підтримати залишки культурних сил»³⁴ в емігрантському середовищі й підготувати російську інтелігенцію до майбутньої творчої праці на батьківщині тоді, коли там розпочнеться період «реконструкції»³⁵. Не останніми в справі організації й проведення унікальної в світовій практиці широкомасштабної програми всебічної допомоги емігрантам з колишньої Російської імперії у міжвоєнній Чехословаччині були мотиви престижного характеру. Т.Масарик і його оточення розраховували, що проведення цієї акції перетворить ЧСР на провідний слов'янський центр Європи: цим, не в останню чергу, пояснюється активна підтримка чехословацьким урядом російських, українських та білоруських наукових, культурницьких, навчальних та інших установ, закладів і товариств, творчої діяльності провідних представників науки і культури східнослов'янських народів, що опинилися в еміграції у Чехословаччині.

Такими головними причинами, мотивами та цілями керувався чехословацький уряд, визначаючи своє відношення до емігрантів. Цей політичний курс, проголошений влітку 1921 р. під назвою «російська допомогова акція», започаткував розв'язання емігрантського питання у ЧСР на найвищому державному рівні. Активними прибічниками допомоги біженцям і емігрантам на державному рівні у чехословацькому парламенті, де це питання жваво обговорювалося упродовж 1921–1923 рр.³⁶, були представники практично всіх найвпливовіших політичних партій ЧСР — національно-демократичної, соціал-демократичної і аграрної, за винятком компартії, яка неодноразово виступала проти підтримки «монархістів та інших антирадянських елементів», «врангелівців і петлюрівців» і т. п. Утім, урядова програма допомоги емігрантам була підтримана більшістю не тільки чехословацького парламенту, а й культурною та науковою громадськістю республіки (не в останню чергу завдяки самим емігрантам, які швидко пристосовувалися до нових умов, організували й

розгорнули громадсько-корисну господарську, творчу й національно-культурну працю) і почала активно втілюватися в життя.

Організація і проведення всієї «російської акції» постановою уряду ЧСР від 28 липня 1921 р. доручалися Міністерству закордонних справ, якому на друге півріччя цього року було виділено на ці цілі 10 млн крон. А вже на 1922 р. МЗС, розглядаючи цю акцію як «важливий засіб будування народногосподарських і культурних зв'язків з Росією й Україною», просило уряд виділити йому 50 млн крон. Всього на проведення акції допомоги емігрантам з Росії в ЧСР з державних фондів упродовж 1921–1937 рр. були виділені значні кошти — понад півмільярда крон (найбільше 1924 р. — 100 млн, найменше 1937 р. — 2,8 млн)³⁷, хоча ця сума, з урахуванням чисельності еміграції й потреб функціонування значної кількості різних емігрантських установ та організацій, могла гарантувати окремим емігрантам та їх родинам лише доволі скромне існування.

Міністерство закордонних справ ЧСР, аби забезпечити безперервність і справедливість «російської акції», не зачіпаючи державних інтересів, встановило такі принципи її здійснення: 1) вирішальним моментом для допомоги є потреба прохача; 2) метою акції є не лише прохачувати, а й привчати до роботи, головним чином розумової праці, а саме в такому напрямі, щоб ті, кого підтримують, могли використати свої здібності вдома на користь свого народу; 3) на допомогову акцію не впливають різниці політичні, національні або релігійні; 4) допомогою не можна зловживати на акції контрреволюційні³⁸ (йшлося про невтручання у політичні справи в ЧСР й заборону активної політичної діяльності взагалі, чим, до речі, емігранти часто зловживали). Проведення цих принципів у життя, а також досягнення головної мети «російської допомогової акції» — збереження й підготовка здорової і висококваліфікованої соціальної бази для розвитку демократичної культури народів Росії — вимагали відповідної регуляції напливу емігрантів за політичними, соціальними й національними ознаками. Якщо хвилі еміграції з Росії досягли більшості країн стихійно, то в результаті цілеспрямованої політики чехословацького уряду структура еміграції тут була більш гомогенною, ніж в інших країнах. У ЧСР зосередились кваліфіковані сили інтелігенції з Росії: у Прагу, Брно, Братиславу та деякі інші міста республіки виїхали науковці, письменники, журналісти, лікарі, інженери, педагоги, громадські й культурні діячі. Значними були категорії військовослужбовців, студентства і сільськогосподарських працівників.

Масовий приплив емігрантів з Росії в Чехословаччину, який почався у 1921 р., набагато перевищив усі прогнози: у 1921 р. туди прибули 6 тис. осіб, а в 1923 р. — вже 23 тис., 1924 р. — 20 тис., 1925 р. — 25 тис., 1932 р. — 10,5 тис., 1936 р. — близько 9 тис., 1939 р. — 8 тис. Щоправда, точні дані про кількість емігрантів в цій країні, як і їхню національну належність, з'ясувати дуже важко. По-перше, не всі з них враховува-

лися офіційною статистикою, оскільки прибували нерідко нелегально. По-друге, Чехословаччина використовувалася багатьма емігрантами як певний транзитний пункт між Сходом і Заходом. Після більш-менш тривалого перебування в країні, здобувши певну освіту, значна їх частина поверталася на батьківщину (зокрема, в Галичину, а деякі — і в УСРР) або виїжджала до інших західних держав. Найвірогідніше, під час першої хвилі еміграції (перша половина 1920-х років) щороку до ЧСР прибувало близько 50 тис. емігрантів з колишньої Росії, в тому числі понад 20 тис. росіян, 20-25 тис. українців, декілька сотень білорусів, вірменів, грузинів, калмиків, окремі представники прибалтійських та інших народів колишньої Російської імперії. Наприкінці 1920-х років кількість емігрантів у Чехословаччині з цілої низки причин почала скорочуватися: у 1939 р. їх залишилося близько 10 тис.³⁹

Українська еміграція в ЧСР була однією з найчисленніших. Поодинокі представники інтелігенції оселилися в Празі та деяких інших містах Чехії та Моравії ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., у тому числі такі видатні українські вчені, як біохімік І.Горбачевський, фізик І.Пулуй, публіцист і соціолог О.Бочковський та ін. Досить великі групи галицько-буковинських українців (понад тисячу осіб) прибули до Праги, Острави, інших міст після захоплення російськими військами Галичини влітку 1914 р., під час Першої світової війни. Травнем 1919 р. датується початок еміграції військових, коли деякі частини Української галицької армії, зокрема Гірська бригада УГА, під тиском поляків перейшли Карпати й були інтерновані в таборах на території Чехословаччини (близько 6 тис. осіб). Чимало українців було насильно мобілізовано до різних білих угруповань, й зрештою, вони разом з залишками армій Врангеля і Денікіна опинилися за кордоном, у тому числі у ЧСР.

Після закінчення Першої світової війни залишилися на чужині й колишні військовополонені російських армій, серед яких значною була частка українців. На становище емігрантів перейшло й чимало українських політичних діячів, зокрема дипломатів. Інші українці, переважно представники інтелігенції й урядовці УНР і ЗУНР — вихідці з Наддніпрянщини й Галичини, влилися до складу політичної еміграції у ЧСР у 1921—1923 рр. Еміграція постійно зростала за рахунок прибулих з Австрії та Польщі, де для українських емігрантів з часом створилися досить складні політичні й економічні умови. Так, після того, як у 1923 р. польський уряд відмовився підтримувати С.Петлюру, більшість його прихильників (інтерновані солдати й офіцери Армії УНР та працівники екзильного українського уряду) переїхала до Чехословаччини. Значну категорію українських емігрантів становила молодь, що навчалася у вузах і середніх школах у Празі, Подєбрадах, Брно, Пржібрамі, Братиславі: у 1923—1924 рр. її нараховувалось понад 2 тис. І нарешті, голод, безробіття й пошесті в Україні змушували багатьох також шукати порятунку за її межами⁴⁰.

Отже, переважна більшість українців у Чехословаччині була емігрантами політичними. Цікаві дані щодо структури української еміграції містяться у звітних документах створеного у липні 1921 р. Українського громадського комітету — першої громадсько-допомогової організації українських емігрантів в ЧСР (голова — М.Шаповал). Зокрема, з 5 209 зареєстрованих ним на 1 липня 1924 р. українців, 52,4% були селянами, 12,4% — робітниками, 32,4% — представниками інтелігенції, по 1,4% — торговцями й землевласниками. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина з них мала закінчену середню, фахову і вищу освіту. За територіальним походженням, найбільше емігрантів було з Галичини — 40,9%, Правобережної (29,9%) і Лівобережної (19,3%) України, а також з Буковини — 2,9%, Бессарабії — 0,8%, Кубані — 0,7% тощо⁴¹.

Ще строкатішими були ідейно-політичні переконання емігрантів — від есерів до оунівців, прихильників УНР та захисників Гетьманату тощо. Тому колишні антипатії, політична боротьба та міжпартійна ворожнеча, суперечки між представниками трьох гілок українського етносу — галичанами, наддніпрянцями й кубанцями, загострювалися час від часу і в еміграції. Як образно писав М.Грінченкові до Києва 24 червня 1924 р. Д.Дорошенко з Праги, «кругом багато наших людей, половина колишнього українського Києва! Як в Ноевім ковчезі: всі “чисті” і “нечисті” звірі збіглися до купи. Всі знервовані, всі вибиті з колії, одному живеться гірше, другому краще. Але всі живуть як цигани по-похідному»⁴². Проте спільним для більшості стало заперечення легітимності більшовицької влади в Україні, відданість ідеям самостійної й соборної України та закорінена непереборна ностальгія за батьківщиною, що переконливо засвідчує, зокрема, епістолярна спадщина емігрантів.

Отже, численна українська еміграція в Чехословаччині в міжвоєнний період складалася з декількох потоків, була здиференційована політично, за фахом і територіальним походженням, але з явною перевагою національно свідомої інтелігенції та учнівської, студентської молоді, у зв'язку з чим ЧСР, зокрема Прага, стала на той час, поряд з Харковом, Києвом і Львовом, одним із центрів українського культурного, наукового і навіть громадсько-політичного життя й практично до 1945 р. залишалася одним з найбільших й найактивніших осередків української еміграції в Європі.

Цьому значною мірою сприяли як загальне прихильне ставлення Чехословацької Республіки, її керівників і політичних діячів до емігрантів з Росії, про що вже йшлося раніше, так і їх відношення до українського питання, української культури й українців зокрема. Воно зазнавало певних змін під впливом різних обставин: багато в чому залежало і від ставлення до цього питання Антанти, учасників Паризької мирної конференції, і від розвитку подій в Росії, ситуації на російсько-українському фронті, і від політики Австрії, Угорщини і особливо Поль-

щі щодо України, й, нарешті, від того, яка течія у політичних колах ЧСР брала гору — проросійська імперська (К.Крамарж і його оточення) чи та, що симпатизувала національно-культурним прагненням і, з певним застереженням, ідеям державності українців (Т.Масарик, Е.Бенеш та їхні прибічники) і яка стала у 1920-х роках державною політикою. Попри назагал русофільські погляди політико-державної еліти ЧСР, її підкреслено нейтральне, а то й негативне ставлення до самостійницьких устремлінь української політичної еміграції й небажання загострення російсько-українського конфлікту, чехословацький уряд все ж, на відміну від правлячих кіл інших держав, де перебували емігранти, при наданні їм допомоги виокремлював (принаймні до 1924 р.) російську і українську еміграції як самостійні. На нашу думку, можна навіть говорити про цілком самостійний, окремий й досить важливий напрям в політиці міжвоєнної Чехословаччини — український, який в цілому відзначався реалістичністю і конструктивністю підходів щодо різних аспектів українського питання⁴³.

Завдяки такій політиці керівників Чехословацької держави, за підтримки громадських, насамперед науково-культурних кіл республіки, за ініціативою визначних діячів української еміграції у міжвоєнній ЧСР вирувало активне українське громадське, науково-освітнє й національно-культурне життя. Адже «російська акція» чехословацького уряду передбачала не тільки значну матеріальну і гуманітарну допомогу емігрантам, а й проведення системи заходів для створення таких умов, щоб уможливити їм скористатися перебуванням у ЧСР для плідної діяльності в науці, культурі, техніці і народному господарстві. При цьому використовувалися фінансова, юридична, лікарська допомога, матеріальна підмога студентам, заснування кооперативів, майстерень, їдалень, відкриття шкіл, вузів, бібліотек, архівів, наукових установ, громадських організацій і видавництв, захист інтересів емігрантів у міжнародних організаціях тощо. Наприклад, створений у листопаді 1921 р. «Чесько-український комітет допомоги українській молоді» на чолі з професором Карлового університету Я.Бідло видавав українським студентам щомісячну стипендію у 500 крон, яку одержували близько 2 тис. юнаків і дівчат, а на потреби Українського вільного університету (УВУ) у Празі — найвпливовішого в ЧСР українського навчального й наукового закладу — упродовж 1920-х років чехословацький уряд щомісячно виділяв 100 тис. крон⁴⁴.

Але найбільше сприяла завоюванню симпатій до української справи і українського народу взагалі, й не лише у ЧСР, діяльність десятків наукових установ, навчальних закладів, організацій, товариств і спілок, створених у 1920-х роках за ініціативою визначних представників української еміграції при підтримці чехословацьких урядових і громадських кіл. Саме в них об'єдналися найкращі інтелектуальні сили української еміграції, представники різних наукових й культурних галузей й про-

фесій, які своєю творчою працею збагатили українську і світову науку і культуру та сприяли чесько-словацько-українському культурному зближенню. Зокрема, у 1920–1930-ті роки у Чехословаччині діяли такі наукові установи і організації, як Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська академія (студія) пластичного мистецтва, Український інститут громадознавства в Празі, Українська господарська академія в Подебрадах, Українська наукова асоціація, Український академічний комітет, Українське історично-філологічне товариство, Українське правниче товариство, Українське педагогічне товариство, Спілка українських лікарів, Товариство українських інженерів, Спілка гідротехніків та меліораторів, Українське товариство прихильників книги, Музей визвольної боротьби України, Український національний архів, Український громадський видавничий фонд, а також українська гімназія і школи та інші творчі товариства і професійні спілки, жіночі, молодіжні, студентські, спортивні та січові союзи тощо.

Вже один їх перелік, до того ж неповний, є свідченням доброї організованості й активного культурно-громадського і науково-освітнього життя українських емігрантів в міжвоєнній Чехословаччині. Завдяки багатьом філіям й відділенням в різних містах Чехії, Моравії, на Словаччині і Підкарпатській Русі (Закарпатті), а також через численні друковані органи (у 1920–1930-х роках у ЧСР видавалося 98 українських газет, журналів й різних бюлетенів⁴⁵), ці установи й організації залучали до своєї діяльності українські маси всієї республіки і стали суттєвим і впливовим чинником громадсько-культурного життя чехословацького суспільства у міжвоєнні роки.

Українські території у складі II Речі Посполитої – Східна Галичина, Волинь, Холмщина, Підляшшя й частина Полісся – становили приблизно третину її території. У 1931 р. на цих землях проживало 8,9 млн осіб, у тому числі українців, за різними оцінками, нараховувалося від 4,4 до 5,5 млн осіб (49,4–61,8%), поляків – близько 2 млн (22,5%), євреїв – 0,9 млн (10,1%). Українці становили майже 70% мешканців станіславівського, близько 50% тарнопільського, майже 70% волинського, близько 40% львівського воєводств, у південних повітах поліського воєводства перевищували показник у 80% мешканців. Українці переважно залюднювали сільську місцевість, натомість їхня частка у міському населенні назагал не перевищувала 35%. Найбільша українська громада була у Львові – 50 тис. на 312 тис. львів'ян 1931 р. (16%)⁴⁶, хоча місто назагал було польським анклавом посеред українського «моря». Українці становили 16–19% населення всієї Польщі.

Політичні партії Польщі (за винятком нелегальної компартії) були одноставні у прагненні назавжди приєднати Західну Україну і Західну Білорусь, однак способи виконання цієї стратегічної мети пропонували різні. Національні демократи (ендеки), ідеологом яких був Роман Дмов-

ський, обстоювали «інкорпораційну» програму, що передбачала створення мононаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Прихильники маршала Юзефа Пілсудського дотримувалися «федералістичної» концепції — створення федерації Польщі, України та Білорусі шляхом відокремлення двох республік від СРСР, при цьому західноукраїнські терени мали назавжди залишитися у складі II Речі Посполитої. Соціалісти — Леон Василевський, Тадеуш Голувко — демонстрували більше розуміння «українського питання», хоча й для них Галичина й Волинь уявлялися невід’ємними частинами відродженої Польщі.

Упродовж 1923–1926 рр. в урядових коаліціях домінували ендеки, котрі реалізовували свою «інкорпораційну» програму. Передусім урядовці прагнули зміцнити польський «стан посідання» у Західній Україні. Попри те, що Галичина була одним з найбільш перенаселених аграрних регіонів Центрально-Східної Європи, сюди, а також на Волинь спрямовувалися десятки тисяч польських військових і цивільних колоністів («осадників»), які діставали кращі землі й користувалися фінансовими субсидіями уряду. Метою «осадництва» було не лише заохочення заслужених колишніх військових, а й насамперед зміцнення польськості у прикордонних районах. Максимальна площа «осади» сягала 45 га, пересічно ж вона становила 18 га. До 1935 р. було створено близько 7,9 тис. військових «осад» загальною площею 143 тис. га, близько половини колоністів осіли на Волині. Полякам надавалася перевага й під час здійснення аграрної реформи. Польська політика колонізації українських теренів спричиняла ненависть селян до колоністів, яка часом виливалася у криваві сутички.

У міжвоєнному двадцятилітті Західна Україна залишалася відсталою аграрною окраїною Польської держави. Уряд поділив територію країни навпіл: Польщу «А» (корінні польські землі) і Польщу «Б» (так звані східні креси — Західна Україна й Західна Білорусь). На розвиток Польщі «А» спрямовувалася переважна частина капіталовкладень, тут зосереджувалися основні галузі промисловості, тоді як упосліджена Польща «Б» слугувала ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості й джерелом сировини.

Зазнавали українці й дискримінації у сфері мови та освіти. Були скасовані українські кафедри у Львівському університеті, звільнені українці — професори і доценти цього вищого навчального закладу, який набув ледь не стовідсотково польського характеру. Урядове зобов’язання організувати окремий Український університет так ніколи і не було здійснене. У 1923 р. міністерство релігійних визнань й публічної освіти Польщі заборонило вживати слова «українець» і «український», запровадивши натомість терміни «русин» і «руський» («русинський»). У липні 1924 р. міністр релігійних визнань і публічної освіти Станіслав Грабський ініціював ухвалення сеймом закону, згідно з яким більшість

українських шкіл були перетворені на «утраквістичні», тобто двомовні — з виразною перевагою польської мови. Того ж 1924 р. було заборонено вживання української мови у всіх державних установах та органах самоврядування Східної Галичини.

Після військового перевороту маршала Ю.Пілсудського у травні 1926 р. з'явилися сподівання на лібералізацію національної політики II Речі Посполитої. Пілсудчики обстоювали доктрину польського «прометеїзму», згідно з якою історичною місією Польщі проголошувалася допомога у звільненні уярмлених більшовицькою Росією народів, насамперед українського та білоруського, й об'єднання їх з Польщею на федеративних засадах у спільній боротьбі з російською імперською загрозою⁴⁷. Західну Україну пілсудчики, як і ендеки, вважали одвічною польською землею. Але на противагу ендецькій політиці національної асиміляції вони натомість запропонували програму державної асиміляції українців, щоби за умови збереження власної національності у меншин вироблялося свідоме почуття належності до польської державності. На думку ідеологів «прометеїзму», поступки уряду мали так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення незалежної України над Дніпром це б не викликало зміни східних кордонів II Речі Посполитої. У перспективі йшлося про переорієнтацію українського національно-визвольного руху з антипольського на антисоветський напрям й забезпечення Польщі надійного тилу в імовірній війні з СССР⁴⁸.

Ідейний лідер «санації» й фактичний диктатор Польщі Ю.Пілсудський після 1926 р. зосередився на керівництві військом та питаннях зовнішньої політики, залишивши широке поле діяльності у сфері національних відносин для своїх однодумців й соратників.

Першим прем'єр-міністром «санаційної» Польщі став Казимир Бартель — один з найближчих соратників Ю.Пілсудського. У той час «прометеїзм» отримав підтримку державного апарату й у національних внутрішніх справах офіційне визнання здобула програма державної асиміляції. Конкретні напрями втілення її у життя оголосив міністр внутрішніх справ генерал К.Млодзяновський на засіданні Ради Міністрів 18 серпня 1926 р. Доповідач наголосив, що розв'язання національних проблем слід шукати в ефективності управління на місцевому рівні, а не у ревізії політичного устрою держави. Саме тому упродовж 1926—1935 рр. на сеймові засідання не виносилися спеціальні дискусії з цієї теми, натомість ініціатива перейшла до місцевих адміністрацій.

Регіоналізації, а отже, і маргіналізації українського питання сприяла й засадничо негативна налаштованість щодо цього більшості польського Сейму: коли у вересні 1926 р. міністр освіти й віровизнань А.Суйковський оголосив у Сеймі урядову ініціативу у справі заснування українського університету, а міністр внутрішніх справ К.Млодзяновський створив комісію для визначення політики щодо українців, Сейм ухвалив недовіру

обом міністрам, й відтоді ніхто з польських урядовців цих питань не порушував. Пізніше подання польських соціалістичних послів 13 березня 1931 р. про потребу автономії для українців не було прийняте.

Творчо запозичивши у ендеків ідею диференційованого трактування меншин у різних районах держави, пілсудчики заклали її у підвалини регіональної політики, що здійснювалася з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них полягав у застосуванні індивідуальної політики щодо кожної окремої меншини. Засади регіоналізму зобов'язували урядовців вдаватися до різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Західної України. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, рівнем лояльності певної меншини щодо II Речі Посполитої, її національного свідомістю, чисельністю, розміщенням та соціальною структурою. Важливим елементом політики регіоналізму став Сокальський кордон — ідеологічний штучно створений владою бар'єр між Галичиною й Волинню та Холмщиною (колишній австро-російський кордон), покликаний відсепаровувати й притлумлювати впливи «націоналістичної» Східної Галичини з її розвиненим українським суспільно-політичним, економічним, етноконфесійним і культурно-освітнім життям на значно спокійнішу (до часу) Волинь.

Окресливши стратегічний напрям на державну асиміляцію національних меншин (насамперед українців), табір «санації», проте, не спромігся виробити шляхів й методів її реалізації. Виняток становили програми окремих посадовців, зокрема П'йотра Дуніна-Борковського, який 25 липня 1927 р. був призначений на посаду львівського воєводи, та затвердженого 9 липня 1928 р. волинським воєводою Генріка Юзевського, колишнього товариша міністра внутрішніх справ УНР в уряді І.Мазепи. Їхні призначення асоціювалися насамперед з реалізацією засад регіоналізму у форматі ширшої політики державної асиміляції українців. Зокрема, П.Дунін-Борковський — консерватор, який був тісно пов'язаний з табором «санації», пропонував власні концепції розв'язання української проблеми на шпальтах часопису пілсудчиків «Droga», обстоював надання українцям культурної автономії. «Мінімальна програма» львівського воєводи передбачала усунення об'єктивних причин незадоволення українців в економічній сфері, а також налагодження контактів з їхньою політико-господарською елітою задля подолання сепаратистських тенденцій й вироблення спільної платформи для розв'язання нагальних проблем. Відомо, що 4 вересня 1927 р. відбулися його розмови з представниками українських легальних політичних угруповань у Польщі. Однак короткотермінове перебування на посаді львівського воєводи (до квітня 1928 р., коли всупереч власному бажанню одержав призначення на посаду познанського воєводи) унеможливило реалізацію його задумів⁴⁹.

Набагато продуктивнішим виявилось призначення Г.Юзевського,

що його активна діяльність щодо державної асиміляції українців Волині набула рис виразного політичного експерименту, що тривав (з невеликою перервою) до 1938 р. Перетворення Волині на анклав «польсько-української співпраці» санкціонував особисто Ю.Пілсудський. Конкретні напрями його реалізації Г.Юзевський представив на конференції «кресових воєвод» у Луцьку 2-3 грудня 1929 р. як «Волинську програму». У загальних рисах погляди волинського воєводи збігалися з концепцією державної асиміляції. Методи реалізації «Волинського експерименту» обіймали комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя й кооперації. Плани воєводи не мали на меті формування чи сприяння формуванню української національної свідомості. Йшлося натомість про забезпечення державних інтересів II Речі Посполитої й насамперед якнайшвидше інтегрування Волині з Польщею. Для цього вважалося доцільним відокремити Волинське воєводство від впливів українського націоналізму з Галичини й комуністичної агітації з СССР.

За час з 15 травня 1926 р. по 17 березня 1930 р., коли уряди II Речі Посполитої п'ять разів очолював представник ліберального крила «санації» К.Бартель, були сформульовані засади національної політики, однак не конкретизовано шляхів її реалізації (за винятком волинського експерименту). У той час українське питання розв'язувалося переважно на рівні воєводської адміністрації. Головування К.Бартеля в уряді було на короткий час перервано, коли представника групи «полковників» — К.Світальського призначено прем'єром (14 квітня — 7 грудня 1929 р.).

У період від 29 березня 1930 р. (сформування першого кабінету на чолі з В.Славеком) до 12 травня 1935 р. (смерті Ю.Пілсудського) група «полковників» формально й фактично відігравала вирішальну роль у таборі «санації». Незмінний лідер цієї групи й довірена особа Ю.Пілсудського — Валерій Славек — був палким прихильником політики «прометеїзму».

Одначе сподівання кардинальних змін у ставленні польських урядів до українського питання виявилися марними. Розходження у польському правлячому таборі, непослідовність й нерішучість авторів «прометеїстської» концепції, опір польських націоналістів у східних воєводствах звели нанівець політику поступок українцям. Економічна криза 1929—1933 рр., яка найболючіше вдарила по дискримінованому українському населенню, ще більше загострила польсько-український конфлікт.

Події 1930 р. виявили цілковиту неспроможність польської правлячої еліти розв'язати українське питання. Свідченням цього була непослідовність у діях урядів — від спроб політичного розв'язання проблеми до репресивних заходів. Зокрема, улітку 1930 р. ворожнеча поміж українськими селянами та польськими колоністами сягнула критичної межі. Східною Галичиною прокотилася хвиля підпалів майна осадників. Було зареєстровано майже 200 актів «саботажу». Польська адміністрація

й преса оголосили головним організатором підпалів УВО, яка невдовзі й сама взяла на себе відповідальність за них.

Під приводом боротьби з «українськими терористами» уряд здійснив жорстокі погроми мирного населення. У середині вересня підрозділи польської поліції та кавалерії вдерлися до галицьких сіл, здійснивши жорстоку «пацифікацію» («умиротворення») майже 500 населених пунктів. Сумнозвісна «пацифікація» українського населення Галичини, кульмінація якої тривала упродовж 21 вересня – 16 жовтня 1930 р., стала типовим прикладом відходу пілсудчиків від реалізації «прометеїстської» концепції. Саме у цей період (25 серпня – 4 грудня 1930 р.) уряд Польщі очолював сам Ю.Пілсудський. Він як противник будь-якого сепаратизму віддав наказ на здійснення репресивно-каральних акцій щодо цивільного населення Галичини. Під приводом боротьби із саботажницькими виступами ОУН військо й поліція нищили українські культурно-освітні заклади, масово застосовувалися тілесні покарання різками чи батогами, внаслідок чого загинуло, за українськими джерелами – семеро, за польськими – двоє осіб. До кінця 1930 р. було ув'язнено 970 осіб, з яких 432 постали перед судом (після судового розгляду було звільнено 330 осіб).

«Пацифікація» була водночас й елементом передвиборної кампанії – залякуванням політичних противників: у ніч з 9 на 10 вересня 1930 р. у Брестській фортеці були ув'язнені лідери опозиції, у тому числі й п'ятеро українських послів до Сейму.

Застосування владою принципу колективної відповідальності вкотре загостило польсько-українські відносини у Галичині, що їх налагодження стало одним з першочергових завдань другого уряду В.Славека (4 грудня 1930 р. – 26 травня 1931 р.). Змінити негативне ставлення українців до Польської держави вирішили шляхом порозуміння з найвпливовішою галицькою партією – УНДО. Тим самим ще раз виявилася непослідовність влади у розв'язанні внутрішньополітичних питань, оскільки порушувалося раніше взятє власне ж зобов'язання – не укладати жодних угод з партійними лідерами нацменшин. Вже на початку 1931 р. відбулося кілька таємних зустрічей польських урядовців з впливовими українськими політиками, зокрема з М.Галуцинським, який виконував обов'язки голови Української парламентської репрезентації (УПР). Розмови, які з польського боку проводили голова Безпартійного Блоку Співпраці з Урядом (ББСУ) Т.Голувко й депутат Сейму Я.Єнджеєвич, завершилися безрезультатно.

Убивство в Трускавці 29 серпня 1931 р. членами ОУН одного з головних ідеологів політики «прометеїзму» й найактивнішого прибічника угоди між УНДО та санаційним урядом (й ширше та вочевидь – найголовніше – польсько-українського порозуміння) Т.Голувка припинило розмови про польсько-українську «нормалізацію» й ще більше загостило національне протистояння у Галичині.

Реалізація політики прометеїзму вже на початку 1930-х років зустріла опір окремих елементів апарату влади. За умов певної стабілізації внутрішньополітичної ситуації в СРСР прометеїстська ідея втрачала сенс. Частина табору санації еволюціонувала у бік ендецьких методів розв'язання українського питання. Значний вплив на цей процес мали програми націонал-демократів, зокрема Є.Гертиха та його праці «Щодо програми кресової політики» (1932). У поглядах головного ідеолога молодшої генерації ендеків своє продовження знайшла програма винародовлення української меншини. У його трактуванні українське населення було «згрупованим в русинських племенах відгалуженням польського народу», що його при збереженні певних культурно-мовних особливостей слід «повернути до польськості»⁵⁰. Українців у II Речі Посполитій ендецький ідеолог поділяв на окремі етнічні групи — гуцулів, лемків, бойків, поліщуків та ін., не вважаючи їх частинами великого народу, спроможного до самостійного державного існування.

Зростання привабливості ендецької ідеології спричинила низка чинників: по-перше, радикалізація настроїв у польському суспільстві внаслідок світової економічної кризи 1929—1933 р.; по-друге, упевненість у тому, що політика державної асиміляції не врегулювала національних відносин у державі; по-третє, за умов зовнішньої загрози з боку Німеччини й СРСР ендецька мобілізаційна ідеологія була значно сприйнятнішою для польського суспільства східного прикордоння на противагу теоріям пілсудчиків, розрахованим на далеку перспективу⁵¹.

Поляризація позицій правлячого табору щодо українського питання найшвидше проявилася у верхівці польських збройних сил. Поряд з діяльністю II відділу Генштабу II Речі Посполитої, пов'язаного з прометеївським рухом, командувачі військових округів ініціювали програму, що виходила з необхідності перетворення непольського населення у лояльних громадян репресивними заходами. Відтак широкого розмаху набули так звані гуцульський та лемківський регіоналізми. В обох випадках застосовано тактику відокремлення цих етнічних груп населення й протиставлення їх українському національному організмові.

Діяльність війська у царині національної політики значно активізувалася за урядування А.Пристора (27 травня 1931 р. — 9 травня 1933 р.) та Я.Єнджєєвича (10 травня 1933 р. — 13 травня 1934 р.). Обов'язки міністра внутрішніх справ у цих урядах виконував Б.Перацький, який обстоював рівність прав усіх громадян II Речі Посполитої, але вважав за потрібне придушувати будь-які відцентрові тенденції. За урядування Б.Перацького значно поживалася національна політика Польщі. Подією стало утворення Національного Комітету при Президії Ради Міністрів, покликаного визначати єдину тактику урядових структур у національній політиці й координувати зусилля державних органів щодо «посилення розвитку польського національного елементу» на поліетнічній території й «державну асиміляцію національних меншин».

Попри прагнення уряду розробити комплексну програму розв'язання українського питання, все виразнішими ставали колонізаційні наміри щодо українців Галичини. Певні українські кола пов'язували це з діяльністю міністра внутрішніх справ, що, ймовірно, й спричинило убивство Б.Перацького членами ОУН 15 червня 1934 р. Відповіддю влади стало утворення концентраційного табору в Березі Каргузькій, що його активно використовували й для боротьби з українським національно-визвольним рухом (як націоналістичним, так і комуністичним).

Складна політична ситуація, в якій опинилися українці наприкінці 1934 — на початку 1935 рр., змусила їхній політичний провід до пошуку компромісів з польською адміністрацією. Від імені УНДО й УПР 5 лютого 1935 р. у Сеймі виступив Д.Левицький, який запропонував урядові умови польсько-українського порозуміння «на базі спільної антисовєтської платформи й надання територіальної автономії для українців у Польщі». Українська ініціатива нормалізації стосунків була рішуче відкинута польською стороною. Тогочасний прем'єр-міністр Л.Козловський (15 травня 1934 р. — 28 березня 1935 р.), непевний міцності власних позицій у верхніх ешелонах влади, не наважився на урегулювання української проблеми.

Ситуація кардинально змінилася, коли В.Славек утретє очолив уряд (29 березня — 12 жовтня 1935 р.). Цього разу він вирішив здійснити нереалізовані 1931 р. плани щодо використання українського національно-визвольного руху в інтересах II Речі Посполитої або принаймні його нейтралізації. Ситуація була вигідною й для проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом, який у зв'язку з набуттям чинності новим виборчим законом опинився перед загрозою бойкоту парламентських виборів з боку опозиційних партій. Обравши союзниками представників впливового УНДО, уряд розраховував на численні голоси українських виборців.

У травні—червні 1935 р. на кількох неформальних зустрічах представників УНДО з польськими урядовцями було укладено угоду, що відома в історіографії під назвою «нормалізації» польсько-українських відносин. Українські політики пішли на угоду з огляду на хвилю репресій та Голодомор в УССР й ставили перед ними проблему збереження національного середовища у Польщі. За домовленістю, українцям обіцяли збереження національної освіти, фінансову підтримку для культурних, кооперативних і громадських організацій, розширення сфери вживання української мови у судах й адміністрації Східної Галичини, створення Українського університету, звільнення політ'язнів, а також гарантовані місця у майбутньому парламенті й місцевих урядах. У свою чергу, українці погоджувалися визнати Польську державу та взяти участь у виборах. Укладення угоди «нормалізації» поділило українське суспільство: частина пішла за УНДО, підтримавши порозуміння з владою, інша залишилася на непримиренних позиціях щодо держави (ОУН). У виборах,

які відбулися 8 вересня 1935 р., взяли участь 50% українських виборців. Українці дістали 13 сеймових та 4 сенаторських мандати, а лідер УНДО В.Мудрий обійняв посаду віце-маршалка Сейму. Пілсудчики отримали слухняний парламент⁵².

Смерть «вождя нації» й фактичного керівника держави Ю.Пілсудського активізувала боротьбу всередині табору «санації». Змагалися три угруповання, що об'єднувалися навколо прем'єр-міністра В.Славека, президента Польщі І.Мосціцького та новопризначеного Генерального інспектора збройних сил Е.Ридз-Смігли. В.Слабек обстоював правову модель держави, опертої на норми «квітневої» 1935 р. Конституції. Його опоненти виступали за консервацію «вождівського» правління, започаткованого Ю.Пілсудським.

Зрештою переміг Генеральний інспектор, наділений значними повноваженнями. Одержавши підтримку «силових» структур, Е.Ридз-Смігли зміцнював свої політичні позиції. Його група поступово перетворювалася у домінуючу в еліті «санаційної» влади. Поклавши в основу ендецькі концепції розв'язання української проблеми, частина правлячого табору, очолювана Е.Ридз-Смігли та міністром військових справ Т.Каспжицьким, ініціювала так звану політику «зміцнення польськості» у південно-східних окраїнах держави. Стратегія й тактика цієї широко-масштабної акції війська, воеводських адміністрацій та місцевих польських організацій була опрацьована на таємній конференції у Любліні 31 січня 1935 р. Під прикриттям потреби зміцнення обороноздатності держави, командувачі прикордонних округів фактично висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель на користь польського елементу.

Після демісії В.Славека (12 жовтня 1935 р.) надії на реальне втілення нормалізаційної політики стали примарними, хоча польський уряд й надалі декларував обіцянки щодо виконання українських вимог. Однак уже в січні 1936 р. на засіданні Національного Комітету Президії Ради Міністрів були оприлюднені «Тези з національної політики», що у них відобразилася боротьба між двома концепціями у правлячому таборі — державної й національної асиміляції. Уряд підтвердив застосування принципів регіональної політики, що засвідчило заперечення владою існування цілісного українського національного організму. Передбачалося створення за допомогою методів державної асиміляції ідейного полонофільського руху українців Галичини й Волині. Натомість щодо українського населення Холмщини, Полісся, Підляшшя й Лемківщини рекомендувалося застосовувати політику національної асиміляції. Інструментом полонізації мала стати православна церква. Прийняття урядом М.Косцялковського (13 жовтня 1935 р. — 15 травня 1936 р.) компромісного рішення щодо державно-національної асиміляції українців засвідчувало хисткість його позицій у державі й поступове

перетворення на інструмент політики «зміцнення польськості», започаткованої військовими⁵³.

Унаслідок чергового компромісу між І.Мосціцьким і Е.Ридз-Смігли 15 травня 1936 р. сформовано новий уряд на чолі з генералом Ф.Славой-Складковським (15 травня 1936 р. — 30 вересня 1939 р.), який проголосив, що «визнаватиме потреби нормалізаційної політики стосовно українців». Натомість справжні заходи польської адміністрації, яка лише прикривалася гаслами порозуміння, полягали у протилежному, а саме: 1) намаганнях фрагментаризувати українську етнічну територію у II Речі Посполитій шляхом поширення гуцульського та лемківського регіоналізмів й актуалізації Сокальського кордону; 2) вишукуванні серед українців нащадків нібито польських шляхтичів (близько 1 млн осіб) й заходах щодо їхньої колонізації; 3) колонізації західноукраїнських земель польськими осадниками, чергова хвиля якої здійснювалася влітку 1936 р. з виділенням урядом 13 275 га земельних угідь; 4) боротьбі з православ'ям як чинником збереження національної ідентичності українців. Першим кроком у цьому напрямі стала ліквідація на Холмщині 127 культових споруд, зокрема 91 православної церкви. За таких умов не могло йти мови не лише про «нормалізацію», угода про яку була відкликана 1938 р., а й про політичний експеримент Г.Юзевського на Волині, який завершився провалом й відкликанням воєводи.

Вищезгадані тенденції, що запанували у національній політиці з ініціативи військової верхівки, закріпила урядова програма «зміцнення польськості» західноукраїнських земель, що її легітимізувала постанова Президії Ради Міністрів Польщі 18 березня 1939 р.⁵⁴

Отже, попри те, що прометеїзм був домінуючою, якщо не єдиною концепцією східної політики «санаційних» урядів, він так і не знайшов практичної реалізації. Влада II Речі Посполитої, незалежно від декларацій про потребу державної асиміляції, інтенсивно працювала у напрямі національної асиміляції українців. Напередодні Другої світової війни пошуки шляхів розв'язання українського питання завершилися поверненням до старих ендецьких теорій мононаціональної Польської держави. Пріоритетне значення надавалося політиці зміцнення польського елементу у Західній Україні, яка 1939 р. стала польською офіційною доктриною.

У визвольному русі західних українців вирізнялися три головніші течії, представлені демократичними партіями з притаманними їм легальними засобами боротьби, а також націоналістичним рухом та комуністичною партією з її сателітами. Два останніх політичних напрями (націоналістичний і комуністичний) переважно діяли нелегально чи напівлегально.

Старша генерація галицьких українських політиків, духовенство, загал інтелігенції й частина сільського населення залишалися соціальною базою легальних українських партій. Вбачаючи кінцевою метою

незалежну соборну Українську державу, вони тим часом зосереджували власні зусилля на захисті національних і соціальних прав українців. Легальні партії підтримували «органічний сектор» українського суспільного життя, широко використовуючи парламент (Сейм), легальну пресу, віча й демонстрації. Вони небезпідставно сподівалися, що завдяки такій діяльності українці краще підготуються до незалежності, коли для неї прийде слушна нагода.

У перші роки польської окупації у Східній Галичині діяли чотири основних українських партії: Українська народна трудова партія (УНТП, до 1919 р. — Національно-демократична), Українська радикальна партія (УРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) й Українська християнсько-суспільна партія (УХСП). Партії, за винятком УСДП, узгоджували свою діяльність через Міжпартійну раду, головою якої спершу був професор Кирило Студинський, а згодом — Володимир Бачинський. Міжпартійна рада підтримувала щільний зв'язок з екзильним урядом ЗУНР Є.Петрушевича, підпорядковуючись його вказівкам. Програмною метою усіх вищезгаданих партій була самостійна соборна Українська держава. Але після Варшавського договору С.Петлюри з Польщею 1920 р., за яким західноукраїнські землі мали відійти до II Речі Посполитої, галицькі українські партії підтримали концепцію самостійної Галицької Республіки, яку висунув Є.Петрушевич. З одноцільного політичного фронту, утім, вийшла УСДП, яка 1922 р. перейшла на просовєтську платформу.

Крім національно свідомих українців, що становили електорат вищезгаданих політичних об'єднань, у Галичині міжвоєнної доби жеврів й анахронізм XIX ст. — русофільська (москвофільська) течія. Москвофіли гуртувалися в Галицько-руській організації на чолі з Руським виконавчим комітетом. На початку 1920-х років виконком перебував у руках лівих москвофілів, які непримиренно ставилися до польської адміністрації й солідаризувалися з національними українськими партіями. Згодом ліві москвофіли влилися у комуністичний рух, а праве москвофільство занепало.

На Волині, Підляшші, Поліссі й Холмщині партійне життя було кволішим. Тут діяли рештки партій УНР — Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) та ін.

Негативне щодо Східної Галичини рішення Ради амбасадорів Антанти від 14 березня 1923 р. стало шоком для місцевих українців, більшість яких вірило запевненням уряду Є.Петрушевича, що великі держави розв'яжуть галицьке питання на їхню користь. Відтак розпався єдиний національний фронт, а його складові пішли різними шляхами: соціал-демократи остаточно перейшли на прокомуністичні позиції, радикали закликали до створення спільного фронту соціалістичних партій

на платформі самостійної державності, трудовики обрали платформу автономії українських територій у складі II Речі Посполитої, що спричинило глибоку партійну кризу.

Розчарування у західних демократіях зумовило коливання маятника політичних симпатій галичан та їхньої політичної еліти у східному напрямі. Є.Петрушевич й Закордонна група УНТП закликали орієнтуватися на советську Україну, яку вважали зародком прийдешньої самостійної держави. Успіхові цієї орієнтації до часу сприяла й політика «українізації», навряд чи випадково проголошена більшовиками у Наддніпрянщині того ж самого 1923 р. Советофільство підживлювали й зв'язки, що їх налагодили НТШ у Львові та ВУАН у Києві, перманентний обмін літературою й поодинокі міжособисті контакти галицьких і наддніпрянських науковців, літераторів, митців, державні пенсії УССР західноукраїнським інтелектуалам⁵⁵.

Анклавом і центром легального советофільства на західноукраїнських теренах виступало консульство (з 1934 р. — Генеральне консульство) ССРСР у Львові, що постало 1927 р. й відігравало контрверсійну роль у стосунках галичан-українців з їхніми земляками у Наддніпрянщині. Назагал же Генеральне консульство ССРСР у Львові виступало як аванпост комуністичного режиму й покликане було створювати ілюзію більшовицького раю у підсоветській Україні та вносити незгоду у середовище українських національних партій та некомуністичної інтелігенції західноукраїнських теренів⁵⁶.

Питання орієнтації на підсоветську Україну стало предметом гострої внутрішньої боротьби у провідній партії української Галичини — УНТП. Наприкінці 1923 р. керівництво партії очолили прибічники політики Є.Петрушевича, що спричинило фактичний розлам УНТП. Прихильники «автономічної» платформи перейшли в опозицію, згуртувавшись довкола газети «Діло». Частина молодших політиків залишили лави партії й разом з групою часопису «Заграва» утворили радикально націоналістичну Українську партію національної роботи (революції) (УПНР). Розкол було подолано у липні 1925 р., коли унаслідок злиття обох відламів УНТП, УПНР і групи послів і сенаторів польського парламенту, обраних від Волині й Холмщини, утворилося Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що стало невдовзі найбільшою й найвпливовішою українською партією західноукраїнських земель міжвоєнної доби. Керівниками й лідерами об'єднання були Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Степан Баран, Мілена Рудницька⁵⁷, Іван Кедрин-Рудницький. Неофіційним органом УНДО була найвпливовіша українська газета «Діло»⁵⁸.

Програма УНДО проголошувала боротьбу за самостійну і соборну Україну легальним шляхом. Спершу в об'єднанні існувала советофільська група, фінансована більшовиками, проте вже 1927 р. вона вийшла з партії, утворивши нечисленну Українську партію праці (УПП) на тому

ж утриманні (УПП існувала до 1930 р.; голова В.Будзиновський, заступник голови М.Західний (посол до Сейму у 1928–1930 рр.), секретар М.Топольницький). До 1929 р. УНДО остаточно перейшло на антибільшовицькі позиції. На початку 1930-х років партія висунула вимогу автономії українських земель у складі II Речі Посполитої, а 1935 р. ініціювала «нормалізацію» польсько-українських відносин. Але через польські репресії, з одного боку, й спротив інших українських політичних сил, насамперед ОУН, з іншого, політика «нормалізації» зазнала фіаско. Це спричинило падіння популярності УНДО наприкінці 1930-х років

«Демократичний соціалізм» у Західній Україні репрезентували дві партії: Українська Соціалістично-Радикальна (УСРП, постала 1926 р. внаслідок об'єднання УРП з волинськими есерами) та Українська Соціал-Демократична партія. Соціалісти-радикали пропагували немарксистський соціалізм, метою проголошували об'єднану суверенну Українську Соціалістичну Республіку, жорстко критикували суспільний устрій СРСР — «державний капіталізм». Очолювали УСРП Лев Бачинський, Іван Макух, Дмитро Ладика.

УСДП 1923 р. потрапила під комуністичний вплив й фактично перетворилася на легальну «прибудову» КПЗУ, що потягнуло за собою заборону партії 1924 р. 1929 р. УСДП відновила діяльність, але вже незалежилася від комуністичного впливу. Лідерами її були Лев Ганкевич і Володимир Старосольський. Партія стояла на платформі європейської соціал-демократії, засуджуючи більшовицький експеримент тоталітарної побудови казарменого соціалізму. УСДП не справляла великого політичного впливу, проте її лідери, насамперед В.Старосольський — авторитетний адвокат, захисник українців на багатьох політичних процесах, користувалися загальною пошаною.

Вищезгадані партії мали за мету самостійну Україну. Одночасно існували й політичні об'єднання, що були речниками польсько-української співпраці у межах II Речі Посполитої. Серед них певним впливом послуговувалася Українська католицька народна партія, утворена 1930 р. під проводом єпископа Григорія Хомишина та Осипа Назарука. З 1931 р. вона дістала назву «Українська народна обнова» (УНО) й спиралася назагал на греко-католицьке духовенство, була лояльною щодо влади, проповідувала польсько-українське співжиття у Галичині. Аналогічних поглядів на Волині дотримувалося з 1931 р. Волинське українське об'єднання (ВУО), очолюване колишніми соратниками С.Петлюри — Петром Певним, Сергієм Тимошенком й Степаном Скрипником (згодом патріарх УАПЦ Мстислав).

Одним з головних напрямів діяльності українських легальних партій була парламентська боротьба. Після виборів 1928 р. (останніх відносно вільних у міжвоєнній Польщі) українці (розпорошені по 6 загальнодержавних виборчих списках) дістали 56 місць у Сеймі й 11 у Сенаті. Посли й сенатори УНДО створили Українську Парламентарну Репрезентацію

(УПР), яку очолив Д.Левицький. Повторні вибори на Волині 1930 р. тимчасово ще збільшили українське представництво, проте достроковий розпуск парламенту того ж року й подальші репресії суттєво обмежили можливості використання парламенту опозицією й непольськими партіями. Виборчі ординації 1935 р. фактично узалежили виборчий процес від виконавчої влади – відтоді потрапити до парламенту можна було лише завдяки угоді з урядом⁵⁹.

Українські представники у польському парламенті мали головним обов'язком захист інтересів українського населення (упродовж 1922–1926 рр. вони, наприклад, зробили 841 внесення та запит, у 1928–1930 рр. – 451). Незалежно від польської урядової політики й спрямування окремих українських партій, Сейм залишався трибуною, що уможливлювала оприлюднення різних поглядів та оцінок в українських справах. Посольський імунітет істотно полегшував політичну діяльність у краю й на міжнародній арені. Парламент став школою політичного життя й участі у державній машині для значної групи українських політиків.

Отже, попри усі негаразди, українці у Польщі мали можливість легальної опозиції до влади й завдяки цьому насамперед їхнє становище вигідно відрізнялося від ситуації земляків у СРСР/УСРР. Проте, попри протести Української Парламентарної Репрезентації у Варшаві й дії окремих українських послів і senatorів, політика національних утисків українців тривала аж до краху II Речі Посполитої.

На західноукраїнських землях 1920-ті роки були періодом потужних просоветських симпатій. Спричинили їх глибоке розчарування галичан у західних демократіях, що знехтували виразним прагненням західних українців до самовизначення й створення власної державності, а також помітна, хоча й оманлива, лібералізація режиму на теренах колишньої імперії Романових з двома знаковими подіями першої половини 1920-х років – запровадженням нової економічної політики й нової ж національної політики – політики «українізації».

Усе це сприяло поширенню комуністичних ідей. З 1919 р. у Галичині діяла Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ), що її 1923 р. перейменували на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ). Комуністи наголошували, що єдино правильний шлях до соціального й національного визволення – соціалістична революція, яку спільно здійснять робітники й селяни корінної Польщі й Західної України. КПЗУ була складовою частиною Компартії Польщі (КПП), однак мала широку автономію. Важливим гаслом партії було приєднання Західної України до УСРР. КПЗУ переважно діяла у підпіллі, проте прагнула до створення масових легальних організацій – «прибудов». 1926 р. їй вдалося утворити легальне Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб», що стало найвпливовішим серед українських партій Волині, а на теренах Галичини поступалося лише УНДО та УСРП.

У 1927–1928 рр. у західноукраїнському комуністичному русі відбувся розлам, спровокований генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановичем. ЦК КПЗУ у цей час виступив на захист наркома освіти УССР О.Шумського, якого генсек ЦК КП(б)У цькував за «націонал-ухильництво». У відповідь Л.Каганович обвинуватив керівників західно-українських комуністів Йосипа Крілика (Василькова), Романа Кузьму (Турянського) та інших у зраді й домігся виключення «групи Василькова – Турянського» з Комінтерну. Це, у свою чергу, спричинило глибоку кризу КПЗУ й «Сельробу», масовий вихід із партії. Насильницька колективізація в ССРСР, початок масових репресій, згорання «українізації», Голодомор 1932–1933 рр. завдали чергових відчутних ударів по соціалістичних настроях й популярності КПЗУ. Невдовзі переважна частина керівництва партії була відкликана в ССРСР, засуджена за сфабрикованими обвинуваченнями й ледь не стовідсотково загинула. Водночас посилилися польські репресії. 1932 р. було заборонено «Сельроб».

Останній цвях у домовину комуністичного руху у П Речі Посполитій було вбито 1938 р., коли Й.Джугашвілі-Сталін (Виконком Комінтерну) обвинуватив КПП, КПЗУ й Компартію Західної Білорусі у розкладанні зсередини «фашистською агентурою» й розпустив партійні організації⁶⁰.

Поразка вітчизняних визвольних змагань 1917–1921 рр. й безперспективність спроб демократичним шляхом захистити право нації на самовизначення, з одного боку, й крах просоветських ілюзій – з іншого, штовхали частину західноукраїнської спільноти, насамперед молодь, до пошуків іншого шляху.

Ще 1920 р. колишні старшини Січових стрільців утворили у Празі Українську військову організацію (УВО) для продовження збройного опору окупантам. Очолив УВО полковник Армії УНР Євген Коновалець. Членами організації були люди різних політичних переконань, яких згуртовувала спільна мета – революційним шляхом здобути самостійну Українську державу. Спершу УВО була винятково військовою організацією, що провадила підготовку майбутнього антипольського повстання. Вона здійснила кілька збройних акцій у Східній Галичині: невдалий замах Степана Федака на Ю.Пілсудського у Львові (1921 р.), кампанія саботажу й терористичні акти проти українських угодців (1922 р.), експропріаційні акції (1924–1926 рр.). У пошуках зовнішньої підтримки Начальна команда УВО налагодила зв'язки з військовими й розвідувальними колами Німеччини та Литви. Є.Коновалець звертався по субсидювання навіть до керівництва УССР, однак спроби співпраці з більшовиками були суто ситуативними й не мали серйозних наслідків.

Упродовж 1925–1929 рр. тривало об'єднання націоналістичних груп у Західній Україні та за її межами. 1925 р. у Чехословаччині «Українське національне об'єднання», «Союз визволення України» та «Союз українських фашистів» злилися в єдину організацію – «Легія українських

націоналістів» (ЛУН). Наступного року студентські групи у Галичині об'єдналися у «Союз української націоналістичної молоді» (СУНМ). У процес консолідації націоналістичного табору включилася й УВО. Після кількох підготовчих конференцій представники УВО, СУНМ, ЛУН та «Групи української націоналістичної молоді» (ГУНМ) зібралися на І конгрес (великий збір) українських націоналістів, який відбувся у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 р. й проголосив утворення Організації українських націоналістів (ОУН). Керівним органом ОУН став Провід українських націоналістів, обраний на І конгресі з представників усіх українських земель: Є.Коновалець (голова), члени – Д.Андрієвський, Ю.Вассиян, Д.Демчук, М.Капустянський, П.Кожевників, Л.Костарів, В.Мартинець, М.Сціборський, головний суддя – Я.Дуб, головний контрольний – Я.Моралевич⁶¹. Головними осідками ПУН у міжвоєнний період були Женева (1929–1936 рр.) і Рим (1936–1940 рр.).

Утворення ОУН було реакцією на поразку визвольних змагань 1917–1921 рр. й проявом бажання продовжувати боротьбу за відновлення самостійної Української держави. Єдиним успішним засобом організації вважала революційні методи боротьби проти окупантів України. На програму й характер політики ОУН вирішальним чином вплинуло переконання, що за невдачу визвольних змагань відповідають насамперед українські соціалістичні партії та їхній інтелігентський провід, а демократія себе не виправдовує у жорстких умовах боротьби за незалежність. Ідеологія ОУН ґрунтувалася на засадах нового інтегрального українського націоналізму, що їх опрацьовували колишній член УСДРП Дмитро Донцов та інші теоретики⁶². Інтегральний націоналізм істотно відрізнявся від свого ліберального попередника ХІХ – початку ХХ ст. – він проголошував націю абсолютною цінністю й вимагав цілковитого підпорядкування їй інтересів окремого індивідуума, наголошував роль вождя – керманіча й національної еліти, що уособлювали «волю нації», відкидав ліберально-демократичні цінності як деструктивні для національної єдності.

ОУН також зазнала певного впливу фашизму, як за посередництвом Д.Донцова, так і з італійського першоджерела. Одначе, попри усі впливи тоталітарних ідеологій і держав, а також їхніх керманічів, існувала й засаднича відмінність від фашизму: український націоналізм був ідеологією бездержавної, пригнобленої нації, речники якого шукали тактичної зброї для розв'язання стратегічного національного завдання – відродження Української самостійної соборної держави. Варто зауважити, що, захоплюючись італійським фашизмом й намагаючись використати його досвід, діячі ОУН одночасно доволі критично ставилися до німецького націонал-соціалізму, насамперед його расової доктрини. Співпраця ОУН з гітлерівцями наприкінці 1930-х років пояснювалася не ідеологічними, а насамперед прагматичними міркуваннями – сподіваннями на допомогу Німеччини у відродженні незалежної України. За візреч

тут брався наявний історичний досвід – вітчизняні події 1918 р., безпосередніми учасниками й свідками яких були й лідери українського націоналістичного руху – Д.Донцов, Є.Коновалець, А.Мельник та ін.

У практичній політиці ОУН застосовувала тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти окупантів, аж поки революційне кипіння не вибухне всенародним повстанням. Досягненню цієї мети слугували численні терористичні акти. Особливо вони почастишали, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ) став Степан Бандера. Голосний резонанс мали напад на Консульство СРСР у Львові (22 жовтня 1933 р.) на знак протесту проти Голодомору в Україні, убивство директора української державної гімназії у Львові Івана Бабія (25 липня 1934 р.), обвинувачуваного у національній зраді, та міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького (15 червня 1934 р.). Остання акція спричинила арешт великої групи діячів ОУН й серед них керманіча ОУН на ЗУЗ. Виступ С.Бандери на судовому процесі набув широкого розголосу. Головний обвинувачуваний та деякі його соратники були засуджені до смертної кари, але невдовзі помилувані й засуджені до довічного ув'язнення⁶³. Усі легальні українські партії та глава УГКЦ митрополит А.Шептицький засудили терористичні акти ОУН.

Утім, жертовність і безкомпромісність оунівців здобули їм широку популярність серед національно свідомої молоді. Напередодні Другої світової війни революційний націоналізм справляв найбільший вплив на молоду генерацію, тоді як старше покоління за традицією підтримувало легальні українські партії, насамперед УНДО.

Незважаючи на владні перешкоди, розвивалося українське освітнє й господарське життя у Польщі, яке демонструвало високий рівень самоорганізації. Освіта розвивалася насамперед у позашкільних установах. Українське населення брало масову участь у періодичному проведенні шкільних плебісцитів, традиційних національних урочистостей: відзначенні річниць 1 листопада 1918 р. (утворення ЗУНР), 22 січня 1919 р. (Акт Злуки), Зелених Свят, поминок Т.Шевченка, М.Шашкевича, І.Франка, І.Мазепи, Українських січових стрільців, які полягли на горі Маківці. Зростає антиалкогольний рух під керівництвом товариства «Відродження» (виробництво й продаж алкоголю були державною монополією). Ревізійний Союз Українських Кооперативів, який 1923 р. мав 334 низові осередки й 232 тис. членів, 1930 р. мав 3 145 осередків й 369 тис. членів. Кооперація разом з іншими господарськими установами створювала певні можливості піднесення хліборобської культури, що для пауперизованого селянства було життєво важливим. Крім того, українська кооперативна мережа згуртовувала нову категорію національної інтелігенції – важливий чинник розбудови господарства, освіти й культури села.

Відпорність українського населення польській владі виявлялася й у трансформації суспільної структури української людності. У містах

перші кроки робило українське приватне купецтво, організуючи Союз Українських Купців. Серед української інтелігенції зменшувався відсоток урядовців і зростала кількість осіб вільних професій: адвокатів, лікарів, інженерів⁶⁴.

Важливою обставиною було те, що між інтелігенцією і селянством підтримувався перманентний безпосередній контакт: у кожному повіті по селах щонеділі й у свята роз'їздили десятки шкільних, просвітніх, господарських та кооперативних активістів й функціонерів, представниць організованого жіноцтва, які безкоштовно віддавали селянам власну працю й знання. Такі постійні акції сприяли піднесенню культурного рівня й національної свідомості українського селянства. Цей живий зв'язок, підсилюваний численними популярними видавництвами, став запорукою щільної з'єднаності українського суспільства, організованого у власних установах, що чимраз далі творило, до певної міри, державу у державі.

Окрему суспільно-політичну верству у II Речі Посполитій творила українська наддніпрянська (насамперед військова) еміграція, яка почала з'являтися у II Речі Посполитій у 1919 р., але особливо збільшилася чисельно після переходу на її територію військових частин та урядових установ УНР у листопаді 1920 р. й пізніше⁶⁵. Внаслідок поразки українських визвольних змагань наприкінці 1920 р. 30 тис. стрільців, 4 000 старшин і майже 100 генералів Дієвої Армії УНР змушені були шукати притулок у Польщі⁶⁶.

Базовими офіційними документами, що визначали повоєнні стосунки між Польщею та УНР, а відтак й умови перебування інтернованих наддніпрянських частин на території сусідньої держави-союзниці, були квітневі 1920 р. політичний договір та військова конвенція, котрі визнавали незалежність України та легітимність уряду С.Петлюри, кордони по Збручу, гарантували наддніпрянцям військову допомогу.

За Ризькою угодою 1921 р. з Кремлем, Варшава не мала права утримувати на власній території військові формування УНР. Однак у Польщі перебували не лише Армія, а й уряд та державний апарат УНР. Лояльне ставлення Ю.Пілсудського й польських військово-політичних чинників базувалося не лише на Варшавських угодах та моральних союзницьких зобов'язаннях. Для II Речі Посполитої імперська (тепер більшовицька) Росія залишалася ворогом номер один, й Варшава була зацікавлена у наявності українського війська на випадок можливого чергового збройного конфлікту з Москвою⁶⁷.

Умови інтернування частин Дієвої Армії УНР у польських таборах (Пикуличі, Ланцут, Вадовиці, Домб'є, Александров Куявський, Ченстохова, Пйорткув Трибунальський, Стшалково, Каліш, Щипйорно, Тухолья) були, особливо у перший період, важкими як у моральному, так і матеріально-побутовому плані. Вони майже не відрізнялися від

умов утримання військовополонених Галицької Армії та більшовицької РСЧА⁶⁸.

Гідна великої поваги цілеспрямована праця Ради Республіки, вищих військових штабів та командирів дивізій Армії УНР, дислокованих у таборах інтернованих частин. Було створено Вищу військову раду, реорганізовано Генеральний штаб, розроблено нову військову доктрину, яка визначала головними противниками Москву «більшовицьку, конституційно-царську чи абсолютично-монархічну» та цілком залежний від неї маріонетковий квазіуряд УССР, а головним союзником — Польщу. У короткий термін у таборах створено військові групи, призначено їхніх командувачів, взято на персональний облік штабів офіцерський корпус. Збережено загартовані у боях й організаційно зміцнені бойові частини — полки, дивізії, окремі батальйони і дивізіони, навчальні заклади.

З перших днів скитальщини вся фахова, культурно-освітня, релігійно-виховна робота підпорядковувалася вимогам військової доктрини — зберегти боєздатну армію для майбутньої боротьби. «Десятки тисяч з нас, що склали Українську Революційну армію на чолі зі мною і урядом УНР, — звертався С.Петлюра до військової еміграції, — перебуваючими зараз у Польщі, знають про Вас, перебуваючих в інших землях, вояки, і очікують тільки слушного часу, щоб зібратися всім до купи і разом йти визволяти Матір з неволі»⁶⁹. Так уже неодноразово було в історії вітчизняних національно-визвольних змагань, коли після поразки військо Івана Мазепи чи Пилипа Орлика, наприклад, відходило на чужину, а боротьба за незалежність тривала в інших формах. Змінювалася тактика, готувалися нові військовики, вичікувався слушний час для воєнних дій. Ця давня стратегія безперервності визвольних змагань слугувала гарантом незламності духу, незнищенності нації.

Фаховому вишколу козаків і старшин Армії УНР у вигнанні приділялася велика увага. Продовжувала працю Спільна юнацька школа старшин, створено другу школу старшин, дивізійні школи підстаршин. При Українському народному університеті засновано військовий факультет для старшин, згодом — Академічні курси Генштабу Армії УНР. Зрозуміло, що військова підготовка могла базуватися лише на освіченому стрілецтві. Тому в усіх таборах, переважно зі старшин, діяли початкові й середні загальноосвітні школи та підготовчі курси для кандидатів до старшинських шкіл або студій у вищих навчальних закладах Чехословаччини й Польщі. Згодом було досягнуто домовленості, за якою старшини дістали можливість продовжувати навчання у військових академіях II Речі Посполитої й за контрактом служити у польському війську. Частина генералів і адміралів Армії УНР польського походження (Юрій Свирський, В'ячеслав Ключковський, Іван Моравський, В'ячеслав Суходольський) продовжила кар'єру у Війську Польському. Були засно-

вані власні педагогічні курси, які готували вчителів для праці у школах української еміграції⁷⁰.

Потужну виховну роль відігравала видавнича діяльність еміграції, започаткована у таборах практично з перших днів їхнього існування. Кожна дивізія друкувала власний часопис, Генеральний штаб – військовий науково-теоретичний журнал «Табір»; створене 1925 р. у Каліші Українське воєнно-історичне товариство, що його душею був генерал-хорунжий М.Садовський, видавало змістовний збірник з історії національно-визвольних змагань «За державність». У редколегіях часописів гуртувалися військовики високого фахового рівня й військові історики, які залишили прийдешнім генераціям непересічну аналітику й монументальний літопис збройної боротьби за незалежність⁷¹.

Зростання позатаборової кількості емігрантів та їхніх осередків поклало до життя 1921 р. Український центральний комітет (УЦК), що став координаційним центром усіх українських організацій, товариств, а після ліквідації таборів ще й станиць військової еміграції. Філії УЦК працювали по всій території держави й надавали допомогу у налагодженні культурно-освітньої роботи у середовищі галичан й волиняків, захищали їх інтереси. Під опікою УЦК діяли Товариство українських воєнних інвалідів, Союз українок-емігранток, Спілка захисту української мови, товариства – допомоги студентам, опіки над бездомними дітьми – жертвами війни, Вчительська й Студентська громади та ін.⁷²

У таборах, а згодом й станицях української еміграції вирувало й культурно-мистецьке життя. Лише літературно-мистецьке товариство у таборі у Калуші згуртовувало понад півсотні письменників і художників. Високі національно-патріотичні й мистецькі почуття викликали твори Євгена Маланюка, Миколи Вороного, Івана Огієнка, Івана Зубенка, Варфоломія Євтимовича, Оксани Дучимінської та ін. Разом з організатором табірних художніх творчих груп, міністром освіти УНР Петром Холодним плідно працювали талановиті митці Віктор Цимбал, Петро Омельченко, Василь Щербак та ін. Створені театральні колективи, оркестри й хори не тільки обслуговували табори, а й власними блискучими виступами у Варшаві, Кракові, Познані, Каліші, Перемишлі та інших містах II Речі Посполитої пропагували національне мистецтво й сприяли українсько-польському порозумінню. Особливою популярністю користувалися Національний український хор під керівництвом сотника Д.Котка й Ансамбль українського національного танцю з Волинської та Залізної дивізій під керівництвом В.Авраменка, що уславили Україну виступами у Німеччині, Франції, Канаді й Сполучених Штатах Америки.

Підсумовуючи організаційну, ідейно-політичну, військово-фахову й культурно-освітню діяльність у таборах інтернованих частин Армії УНР, можна відзначити, що головним досягненням цієї праці стало збереження історичної пам'яті громадян незалежної України, вихован-

ня патріотичних почуттів у молодій генерації українців. Яскравим підтвердженням цього стало опрацювання штабом Військового міністра мобілізаційного плану 1927 р., коли готовність до служби в Армії УНР висловили 1500 старшин й 40 генералів. Понад півсотні українських старшин у складі польського війська протистояли агресії вермахту у вересні 1939 р.

Українська військова еміграція у II Речі Посполитій була, з одного боку, частиною фрагментаризованої нації, складовою етнополітичного процесу України, з іншого — невід’ємною складовою історії країни вимушеного перебування — Польщі, в економічний й суспільно-політичний розвиток якої недавні захисники УНР — ЗУНР зробили вагомий внесок.

3. Карпатська Україна як форма української державності

Протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої, домюнхенської, Чехословацької Республіки тривала боротьба закарпатців за автономію та справедливе визначення західних кордонів краю (зі Словаччиною). Цей рух русинів-українців був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об’єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали дедалі активнішою опозицією центральній владі. Водночас розбіжності політиків і місцевої інтелігенції у поглядах на національну належність закарпатців та національно-культурна ворожнеча у краю були великою перешкодою успішній боротьбі за їхні права і полегшували правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати масовий рух за автономію Закарпаття в безпечних для Праги рамках.

Ситуація докорінним чином змінилася в другій половині 30-х років ХХ ст., коли, з одного боку, в Закарпатті відбулися радикалізація громадсько-політичного життя навколо питань національно-культурного розвитку й реалізації автономних прав краю та зростання античеських настроїв серед місцевого населення. Небезпечні для Праги зміни в політичних настроях закарпатців, наприклад, засвідчили результати виборів до чехословацького парламенту у травні 1935 р.: 63% голосів у краї зібрали партії, що були противниками чехословацької влади⁷³.

А з іншого боку — в Європі загострилися міжнародна обстановка й загальноєвропейська політична криза напередодні Другої світової війни. До Чехословаччини, зокрема, висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави і насамперед Німеччина. Всі зусилля керівників ЧСР не змогли зберегти її від дедалі більшої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували стабільність в Центрально-Східній Європі, дедалі потурали експансіоністській політиці нацистської Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення. Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 бе-